

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ADLI
TEZİSLƏR TOPLUSU**

Qədim Diyar
Beynəlxalq Elmi Jurnalının
XÜSUSİ BURAXILIŞI

**COLLECTION OF THESES ON
HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENCES**
SPECIAL ISSUE OF THE
Ancient Land
International Scientific Journal

Bakı, Azərbaycan
22 iyul 2026

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ADLI
TEZİSLƏR TOPLUSU**
Qədim Diyar
Beynəlxalq Elmi Jurnalının
XÜSUSİ BURAXILIŞI

**COLLECTION OF THESES ON
HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENCES**
SPECIAL ISSUE OF THE
Ancient Land
International Scientific Journal

22 iyul 2026

International Indexing

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© tezis.elm@gmail.com

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /
Azərbaycan

Sədr müavinləri

Prof. Dr. Nigar GÖZƏLOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və
Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Farizat KURAMAYEVA, Cusup Balasaqun Universiteti,
Qırğızıstan

Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti/
Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Yeganə QƏHRƏMANOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti

Üzvlər

Prof. Dr. Nizami CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Himmet KARADAL, Bolu Abant İzzet Baysal Universiteti / Türkiyə

Prof.Dr. Fahri USLU, Akdeniz Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGİ, Bağdad Universiteti / İraq

Prof. Dr. Əziz SANCAR, Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu /
Azərbaycan

Prof. Dr. Şovkat ŞARİPOV, Cizzak Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Şaiq İBRAHİMOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Məllətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Assoc. Prof. Dr. Səkinə BAYRAMOVA, AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sahilə İBRAHİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti / Azərbaycan

ORGANIZING COMMITTEE

Chair

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Vice Chairs

Prof. Dr. Nigar GOZALOVA, A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology,
Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Farizat KURAMAYEVA, Jusup Balasagyn Kyrgyz National University
/ Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Afag ZEYNALOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Executive Secretary

Assoc. Prof. Dr. Yegana GAHRAMANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University /
Azerbaijan

Members

Prof. Dr. Nizami JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Himmet KARADAL, Bolu Abant Izzet Baysal University / Türkiye

Prof. Dr. Fahri USLU, Akdeniz University / Türkiye

Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Türkiye

Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGI, University of Baghdad / Iraq

Prof. Dr. Aziz SANJAR, University of North Carolina at Chapel Hill / United States

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan /
Azerbaijan

Prof. Dr. Shovkat SHARIPOV, Jizzakh State Pedagogical University / Uzbekistan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Academy of Sciences of Moldova / Moldova

Prof. Dr. Shaiq IBRAHIMOV, Institute of Zoology, Azerbaijan National Academy of
Sciences / Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Assoc. Prof. Dr. Sakina BAYRAMOVA, Nizami Ganjavi Institute of Literature,
Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sahila IBRAHIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University /
Azerbaijan

Toponimikanın fənlərarası sərhədləri və elmi-nəzəri statusu

Gülbəniz Mehdiyeva

Açar sözlər: *toponimika, toponim, coğrafi adlar, tarixi dilçilik, onomastika, morfoloji quruluş, Azərbaycan toponimləri*

Keywords: *toponymy, place names, geographical names, historical linguistics, onomastics, morphological structure, Azerbaijani toponymy*

Tezis toponimikanın elmlər sistemində yeri, onun dilçilik, tarix və coğrafiya elmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi barədə araşdırmanın nəticələrini əks etdirir. Toponimikanın yalnız bir elm sahəsi çərçivəsində öyrənilməsinin kifayət etmədiyini əsaslandırılır və onun kompleks metodoloji yanaşma əsasında müstəqil elm kimi tədqiqinin məqsədəuyğunluğu göstərilir. Coğrafi adların yaranması, semantikasi, morfoloji quruluşu və tarixi inkişafı Azərbaycan toponimləri əsasında təhlil edilir. Toponimlərin formalaşmasında sözdüzəldici şəkildəkilərin rolu, onların məhsuldarlığının yalnız tarixi dilçilik metodları ilə müəyyən edilə bilməsi izah olunur.

Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı mütəxəssislərin nəzəri baxışlarına istinad edilir (Əliyeva, 2019; Giraut & Houssay-Holzschuch, 2022; Jordan, 2021; Məmmədov, 2021; Puzey, 2024), həmçinin Azərbaycan toponimlərindən və “Alban tarixi” əsərindən nümunələr əsasında toponimlərin tarixi və etnolinqvistik əhəmiyyəti göstərilir.

Keçmiş dövrlərdən bəri coğrafi adların mənşəyi və mahiyyəti bəşəriyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ Antik dövrün Yunan və Roma mütəfəkkirlərinin, tarixçi və coğrafiyaşünaslarının elmi irsində məkan adlarının yozulmasına və şərh edilməsinə dair ilkin cəhdləri görmək mümkündür. Coğrafi adların etimoloji köklərini, təkamül mərhələlərini, daxili strukturunu, semantik (məna) tutumunu və qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq edən elmi istiqamətin “toponimika” adlandırılması təsadüfi xarakter daşımır. Bu terminin struktur əsasını yunan dilindəki “topos” (məkan, yer) və “onoma” (ad) leksemləri təşkil edir ki, bu da birbaşa elmin predmeti ilə bağlıdır.

Bu müstəvidə qanunauyğun bir sual ortaya çıxır: coğrafi adların elmi şəkildə öyrənilməsi hansı zərurətdən irəli gəlir və hər hansı bir adın linqvo-tarixi köklərini keçmişin dərin qatlarında axtarmağa nə ehtiyac var? Nəzərə almaq lazımdır ki, coğrafi adlar (toponimlər) olduqca geniş kütləni—okean, qitə, dəniz, su hövzələri (çay, göl, bulaq, quyu, bataqlıq), eləcə də relyef formaları (dağ, təpə, dərə), meşə massivləri və insan məskənlərinin (şəhər, kənd) xüsusi adlarını əhatə edir. Fərqli tarixi epoxalarda və müxtəlif dillərin təsiri ilə formalaşan bu adlar, Yer kürəsinin hər bir bölgəsində özünəməxsus və sistemli bir toponimik landşaft (quruluş) meydana gətirir.

Coğrafi adların öyrənilməsi uzun müddət alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə olan halda, “Coğrafi adlar haqqında təlimin elmlər sistemində yeri hardadır?” sualı bu günə qədər müxtəlif elmi fikirlər doğurmuşdur. Bu sahədə fikir ayrılıqları əsasən toponimikanın coğrafiyaya, dilçiliyə, yaxud tarix elminə aid olub-olmaması ilə bağlıdır.

Bir qrup alim toponimikanı coğrafiya elminin tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Digər tədqiqatçılar isə coğrafi adların dil vahidi olduğunu əsas gətirərək onun yalnız dilçilik elmi çərçivəsində öyrənilməli olduğunu irəli sürürlər. Bu məsələyə A.V.Marakuyev özünün “Toponimikanın coğrafi elm kimi qısa öçerki” (1939) adlı əsərində toponimikanın məhz, coğrafi elm olduğunu xüsusi diqqətə yetirmiş və mövzuya dair müxtəlif elmi baxışları təhlil etmişdir. Lakin bu yanaşma bəzi dişi-alimlərin etirazına səbəb olmuşdur. Onlar hesab edirdilər ki, hər bir coğrafi ad leksikanın bir elementi, dilin bir vahidi, yəni dildə mövcud olan bir sözdür. Dil olmadan coğrafi ad mövcud ola bilməz. Buna görə də, onların fikrincə, toponimika coğrafi elm deyil, həm də linqvistik bir elmdir. Lakin toponimikanın öyrənilməsi bununla kifayətlənməməlidir.

Unutmaq lazım deyil ki, toponimikaya dar çərçivədən, yəni yalnız iki cəhətdən yanaşılmışdır. Düşünürük ki, toponimikanı linqvistik, tarixi və coğrafi aspektdən inteqrasiya edən metodlarla müstəqil bir elm sahəsi kimi təhlil etmək daha məqsədəuyğundur. Bu yanaşmaya əsasən, toponimika dilçilik, tarix və coğrafiya elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə daha dolğun və elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticələr əldə edə bilər. Digər tərəfdən, toponimika sahəsində çalışan tədqiqatçı dilçi, coğrafiyaçı və ya tarixçi ola bilər; əsas şərt onun müvafiq elmi sahələr üzrə zəruri biliklərə yiyələnməsi və həmin bilikləri

konkret toponimik materialın təhlilində səmərəli şəkildə tətbiq etməsidir.

Məlumdur ki, istənilən hadisə və ya obyekt müxtəlif elmi mövqelərdən öyrənilə bilər, lakin bir istiqamətə əsaslanan yanaşma çox vaxt məhdud və birtərəfli nəticələr verir. Buna görə də toponimikanın kompleks və çoxşaxəli metodoloji baza əsasında öyrənilməsi daha obyektiv və elmi baxımdan əsaslandırılmış nəticələrə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, G. (2019). Tarixi toponimika və etnotoponimlərin dilçilik və etnoqrafiya elmləri kontekstində nəzəri statusu. *Qədim diyar*, 8(2), 14–22.
2. Giraut, F., & Houssay-Holzschuch, M. (2022). Place naming as a spatial and political act: Critical toponymy today. *Progress in Human Geography*, 46(3), 741–763. <https://doi.org/10.1177/03091325211053102>
3. Jordan, P. (2021). Place names as an expression of social and cultural identity. *Journal of Linguistics and Language Teaching*, 12(2), 185–204. <https://doi.org/10.50767/jllt.v12i2.214>
4. Juçkeviç, V. A. (1980). *Obshchaya toponimika* (3-cü nəşr). Vysshaya shkola.
5. Məmmədov, R. (2021). Toponimlərin formalaşmasında coğrafi və tarixi amillərin fənlərarası tədqiqi metodologiyası. *Elmi iş. Beynəlxalq elmi jurnal*, 15(4), 42–48.
6. Puzey, G. (2024). Toponymy at the crossroads: Linguistic landscapes and the multidisciplinary evolution of name studies. *A Journal of Onomastics*, 72(1), 45–58. <https://doi.org/10.5195/names.2024.2511>

Artistic Concept as a Dialogic Space Between Linguistics and Literary Studies

Iroda Ernazarova

Keywords: *artistic concept, cognitive linguistics, literary studies, conceptual analysis, linguoculturology, literary discourse, linguistic aesthetics, interpretation, author's worldview, artistic cognition*

Açar sözlər: *bədii konsepsiya, koqnitiv dilçilik, ədəbi tədqiqatlar, konseptual təhlil, linqvokulturologiya, ədəbi diskurs, linqvistik estetika, interpretasiya, müəllifin dünyagörüşü, bədii idrak*

This paper explores the phenomenon of the *artistic concept* as an interdisciplinary category situated at the intersection of contemporary linguistics and literary studies. Rather than being viewed merely as a linguistic unit, the artistic concept is interpreted as a multidimensional cognitive and aesthetic construct that embodies the author's worldview, reflects national cultural values, and conveys the intellectual spirit of a particular historical period.

The study examines the mechanisms of artistic concept formation within literary discourse and analyzes its linguistic, cognitive, and aesthetic functions in the construction of textual meaning. Facilitating the interpretation of the author's artistic intention. Particular attention is devoted to the role of artistic concepts in revealing implicit semantic layers, strengthening the aesthetic impact of literary texts, and the findings demonstrate that productive dialogue between linguistics and literary criticism provides a comprehensive methodological framework for understanding literary discourse as an integrated system in which language, culture, cognition, and artistic imagination interact dynamically.

The contemporary stage of humanities research is characterized by increasing interdisciplinary integration, particularly at the intersection of linguistics and literary studies. The emergence of the anthropocentric paradigm has shifted scholarly attention toward the human factor, individual cognition, artistic consciousness, and cultural identity. Within this intellectual context, the notion of the *concept*, and more specifically the *artistic concept*, has become one of the most productive analytical categories linking linguistic and literary research.

For decades, linguistic analysis primarily concentrated on structural aspects of language, whereas literary criticism focused predominantly on artistic imagery, symbolism, and aesthetic representation. However, modern approaches to textual interpretation increasingly demonstrate that the semantic depth of literary discourse cannot be fully understood without integrating these two disciplinary perspectives. The artistic concept functions as an analytical bridge connecting linguistic form with aesthetic meaning and cognitive interpretation, thereby enabling a holistic understanding of literary texts.

The theoretical foundations of conceptology and linguoculturology were established by prominent scholars such as S. Askoldov (1997), D. Likhachev (1993), Yu. Stepanov (2001), V. Karasik (2002), and N. Arutyunova (1999), who conceptualized the notion of the concept as a cognitive representation of cultural knowledge embedded in human consciousness. Their studies significantly contributed to understanding concepts as culturally conditioned mental structures rather than merely lexical phenomena.

Within literary studies, however, scholarly attention has traditionally centered on categories such as imagery, symbolism, motifs, and archetypes. Systematic investigations of the artistic concept as a synthesis of linguistic and aesthetic structures have emerged relatively recently, reflecting broader interdisciplinary developments in philological research. In Uzbek philology, considerable attention has been devoted to conceptual reading and cognitive interpretation of literary texts. Nevertheless, the artistic concept has not yet been comprehensively examined as a methodological platform that integrates linguistic and literary approaches into a unified analytical framework.

The present study employs an interdisciplinary methodology combining conceptual analysis, contextual interpretation, linguocultural analysis, comparative literary criticism, and close reading techniques. Artistic concepts are investigated through successive stages of semantic transformation—from lexical meaning to cognitive representation and aesthetic realization. The analysis extends beyond dictionary meanings to include contextual semantics, implicit textual meanings, symbolic associations, and stylistic nuances generated by the author's individual creative language. This multidimensional approach enables a more comprehensive understanding of how artistic

concepts operate within literary discourse. Unlike ordinary linguistic concepts, artistic concepts possess multilayered semantic organization, aesthetic functionality, and strong subjectivity. While general linguistic concepts represent collectively shared cultural knowledge, artistic concepts embody the author's unique perception of reality and creative worldview.

Consequently, linguists and literary scholars approach the same textual phenomenon from complementary perspectives. Linguistic analysis investigates lexical semantics, synonymic relations, valency patterns, syntactic organization, and discourse functions. Literary criticism, in contrast, explores symbolic meaning, artistic imagery, thematic development, and ideological significance. The artistic concept integrates these analytical dimensions into a coherent interpretative model.

For example, recurrent notions in classical and contemporary Uzbek literature—including *homeland*, *beloved*, *heart*, *love*, and *flower*—should not be understood merely as lexical items. They constitute complex artistic concepts shaped through centuries of cultural memory, philosophical reflection, and literary tradition. The conceptual system found in the works of *Alisher Navoi* vividly illustrates this phenomenon. Each key lexical unit functions simultaneously as a linguistic sign and as a bearer of profound mystical, ethical, and aesthetic meanings. Purely grammatical analysis inevitably reduces the semantic richness of the text, whereas exclusively literary interpretation may overlook the author's sophisticated linguistic choices and stylistic precision. Therefore, artistic concept analysis requires the methodological integration of both linguistic and literary approaches.

From a structural perspective, every artistic concept may be described as comprising three interconnected layers:

1. **Conceptual layer**, representing the primary lexical and denotative meaning of the word.
2. **Figurative-evaluative layer**, including metaphorical extensions, symbolic associations, emotional evaluation, and stylistic connotations.
3. **Cultural-philosophical layer**, encompassing historical experience, national mentality, cultural memory, and the author's worldview.

Effective textual interpretation requires systematic examination of these three semantic dimensions. Such an approach demonstrates that profound literary understanding is impossible without linguistic competence, just as purely linguistic analysis remains incomplete without consideration of aesthetic values and artistic imagination. Consequently, the artistic concept should be regarded as the principal dialogic space where linguistics and literary studies converge. The findings of this research confirm that the artistic concept constitutes a universal interdisciplinary category capable of overcoming traditional boundaries between linguistics and literary criticism. It provides a comprehensive methodological framework for investigating literary texts as integrated aesthetic systems in which linguistic form and artistic meaning function inseparably.

Conceptual analysis reveals hidden semantic structures, reconstructs the author's philosophical vision, and uncovers culturally specific patterns of artistic cognition embedded within literary discourse. Furthermore, the interdisciplinary study of artistic concepts contributes significantly to the development of contemporary philological methodology.

Future research should focus on expanding concept-based approaches in humanities education and incorporating interdisciplinary conceptual analysis into philological curricula. Such integration would substantially enhance the quality of literary interpretation, linguistic analysis, and professional training for future scholars in language and literature.

References

1. Arutyunova, N. D. (1999). *Language and the human world*. Yazyki Russkoy Kultury.
2. Askoldov, S. A. (1997). Concept and word. In *Russian literature: From the theory of literature to the structure of the text: An anthology* (pp. 267–279). Academia.
3. Karasik, V. I. (2002). *Language circle: Personality, concepts, and discourse*. Peremena.
4. Likhachev, D. S. (1993). The conceptosphere of the Russian language. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series of Literature and Language*, 52(1), 3–9.
5. Stepanov, Yu. S. (2001). *Constants: Dictionary of Russian culture*. Akademicheskii Proekt.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan bədii təfəkkürü Qərb və Şərq ədəbi-nəzəri kontekstində

Vüsalə Əsədova

Açar sözlər: *müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, bədii təfəkkür, realizm, romantizm, ədəbi təsir, tipoloji bənzərlik, Molla Nəsrəddin, Hüseyn Cavid, XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatı*

Keywords: *comparative literature, artistic thinking, realism, romanticism, literary influence, typological similarity, Molla Nasreddin, Huseyn Javid, early 20th century literature*

Məqalədə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının milli poetik təkamül xüsusiyyətləri müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində araşdırılır. Dönəmin realizm, romantizm və maarifçi-didaktik ədəbi cərəyanları həm Şərq bədii realizm ənənələri, həm də Qərb (Avropa) ədəbi-nəzəri cərəyanları ilə tipoloji müqayisəyə cəlb edilir. Tədqiqatda ədəbi təsir, tipoloji bənzərlik və milli adaptasiya məsələləri ön plana çəkilmişdir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı çoxşaxəli estetik axtarırları, ideoloji keçidləri və janr yeniliklərini özündə birləşdirən bənzərsiz bir mərhələdir. Bu dövr təkcə milli daxili təkamülün deyil, həm də Azərbaycan bədii-ictimai fikrinin qlobal mədəni sistemlərə sürətlə inteqrasiya etdiyi bir dönmədir.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq (*komparativistika*) müstəvisindən yanaşdıqda, bu dövrün ədəbiyyatı Şərqi çoxəsrlik bədii-fəlsəfi kökləri ilə Qərbi modern elmi-fəlsəfi və estetik cərəyanlarının qovuşduğu sinkretik bir məkanı xatırladır.

Milli ədəbiyyatşünaslıqda uzun illər boyu bu mərhələ daha çox izolyasiya olunmuş şəkildə və ya yalnız daxili sosial-siyasi faktorların təzahürü kimi öyrənilmişdir. Lakin mövcud ədəbi prosesi Rusiya, Avropa və Yaxın Şərq (Osmanlı-türk, İran) ədəbi mühiti ilə paralel və qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək dövrün estetik miqyasını anlamaq baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir (Hacıyev, 2001, s. 45).

Müqayisəli təhlil zamanı komparativistikanın iki əsas prinsipi əsas götürülür: *genetik-kontakt əlaqələr* (birbaşa təsir və bəhrələnmə) və *tipoloji bənzərliklər* (fərqli coğrafiyalarda oxşar tarixi-ictimai şəraitin doğurduğu estetik paralellər). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçılarının bədii daxili aləminin formalaşmasında rus realizmi (Qoqol, Çexov, Tolstoy), fransız maarifçiliyi və realizmi (Volter, Molyer, Hüqo) və Osmanlı tənzimat və sərvəti-fünun ədəbiyyatı (Tofiq Fikrət, Namiq Kamal) birbaşa kontakt qismində çıxış edirdi. Digər tərəfdən, Azərbaycanın kapitalist münasibətlərinə qədəm qoyması və milli burjuaziyanın formalaşması Avropadakı intibah və maarifçilik dalğasına tipoloji cəhətdən bənzəyən daxili zəmin yaratmışdı.

"Molla Nəsrəddin" realizmi və Avropa satirik ənənəsi

Dövrün tənqidi realizmini, xüsusən də Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığını yalnız lokal regional hadisə hesab etmək komparativistik nöqteyi-nəzərdən nöqsandır (Nabiyev, 2004, s. 118). "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin

bədii metodu Avropa maarifçi realizminin satirik qanadı (məsələn, Conatan Svift və ya Nikolay Qoqol saturası) ilə birbaşa tipoloji paralellər təşkil edir.

Kiçik adam problemi: C. Məmmədquluzadənin nəslərindəki "kiçik adam" (Novruzəli, Məmməd həsən əmi) obrazları N. Qoqolun "Şinel" və ya A. Çexovun hekayələrindəki sosial fərd konsepti ilə eyni tipoloji xətt üzrə inkişaf edir. Lakin milli yazıçı bu problemi Şərq feodal-patriarxal mühitinin tənqidi fonunda spesifikasikləşdirir (Məmmədquluzadə, 2004, s. 84).

Sosial satira: M. Ə. Sabirin satirik poeziyasındakı polifoniya, maskalanma və ironiya üsulları Avropa klassik satirasının və Rusiya ədəbiyyatındakı Nekrasov ənənəsinin milli poeziyadakı orijinal transformasiyasıdır. Şeirlərdəki "mühafizəkar-reaksiyoner" tiplərin ifşası Qərb intibahının cəhəltə qarşı açdığı cəbhənin Şərq bədii mühitindəki ekvivalentidir (Nəbiyev, 2004, s. 142).

Azərbaycan romantizmi Qərb və Şərq estetikası arasında

Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi və Abbas Səhhət kimi sənətkarların formalaşdırdığı Azərbaycan romantizmi təbiəti etibarilə sinkretikdir. Bu cərəyan daxili strukturu baxımından həm Avropa (böyük ölçüdə fransız və alman fəlsəfi romantizmi), həm də Osmanlı fəlsəfi-poetik düşüncəsi ilə birbaşa təmasdadır (Əliyev, 2006, s. 38).

Hüseyn Cavid dramaturgiyası: Cavidin "İblis", "Peyğəmbər", "Şeyx Sənan" kimi dramlarında ümumbəşəri fəlsəfi fəlakətlərin, insan mənəviyyatının dualizminin təsviri İ. V. Götenin "Faust" və C. Bayronun fəlsəfi poemalarındakı motivlərlə səsleşir (Əliyev, 2006, s. 112). Xüsusilə İblis obrazı estetik strukturuna görə Götenin Mefistofeli və Lermontovun Demonu ilə qlobal

bədii tipologiya yaradır. Lakin Cavid bu obrazı sufizm və Şərq fəlsəfəsinin panteist qatı ilə zənginləşdirərək fərqli müstəviyə çıxarır (Cavid, 2007, s. 204).

Məhəmməd Hadinin poetik fəlsəfəsi: Hadinin fəryad və üsyan estetikası fransız romantiki Viktor Hüqonun lirik fəlsəfəsi ilə ciddi yaxınlıq nümayiş etdirir. Hər iki şairdə azadlıq, sosial ədalətsizlik və bəşəri kədər kosmologiyası aparıcı bədii vasitəyə çevrilir.

Dramaturgiyada struktural və janr integrasiyası

XX əsrin əvvəllərində Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Cəlil Məmmədquluzadə dramaturji yaradıcılıqlarında Şekspir, Molyer və Şiller dramaturgiyasının texniki və estetik prinsiplərini milli müstəviyə köçürmüşlər.

Ə. Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd şah Qacar" faciəsi klassik Şekspirvari tarixi faciə modelinə söykənir. Burada monoloqların quruluşu, qəhrəmanın daxili psixoloji ziddiyyətləri Macbet və ya III Riçard obrazlarının struktural analoqudur. C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" tragikomediyası isə dünya dramaturgiyasında absurd və realizmin unikal sintezi kimi qiymətləndirilə bilər ki (Məmmədquluzadə, 2004, s. 156), bu da sonralar Avropada formalaşacaq absurd teatrının elementlərini bədii intuisya ilə qabaqlamaq nümunəsidir.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı daxili qapalı sistemdən çıxaraq regional və global ədəbi cərəyanların aktiv iştirakçısına çevrilmişdir. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində aparılan təhlillər göstərir ki, dövrün milli sənətkarları sadəcə xarici modelləri təqlid etməmiş, əksinə, Qərb və Şərq bədii təfəkkür sistemlərini milli sosial-mədəni reallıqlarla sintez edərək tamamilə orijinal, bənzərsiz estetik

modellər ortaya qoymuşdurlar. Bu mərhələnin komparativist metodlarla daha dərinlən öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbi prosesindəki yerini obyektiv müəyyən etmək üçün böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Cavid, H. (2007). *Əsərləri: V cild*. Elm.
2. Əliyev, K. (2006). *Azərbaycan romantizminin poetikası*. Elm.
3. Hacıyev, A. (2001). *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
4. Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri: IV cild*. Öndər.
5. Nəbiyev, B. (2004). *İnqilabdan əvvəlki Azərbaycan mətbuatında ədəbi tənqid*. Elm.

Assessment of Words in Uzbek and Kyrgyz Languages and Their Classification Principles

Maftuna Ubaydullayeva

Keywords: *parts of speech, comparative-typological analysis, Uzbek language, Kyrgyz language, semantic criterion, morphological criterion, syntactic criterion, content words, function words*

Açar sözlər: *nitq hissələri, müqayisəli-tipoloji təhlil, özbək dili, qırğız dili, semantik meyar, morfoloji meyar, sintaktik meyar, məzmun sözləri, funksiya sözləri*

This article analyzes the theoretical foundations for classifying parts of speech in the Uzbek and Kyrgyz languages from a comparative-typological perspective. It examines the semantic, morphological, and syntactic criteria used to distinguish parts of speech, revealing the common and specific features of the grammatical systems in both languages. Furthermore, the article analyzes scholarly views on the classification of parts of speech within the grammar of Turkic languages and substantiates their significance in modern linguistics. In the grammatical system of the Turkic languages, parts of speech are considered one of the most important grammatical categories.

The classification of words into specific groups is based on their lexical meaning, grammatical features, and syntactic functions within a sentence. Uzbek and Kyrgyz are kindred Turkic languages with many commonalities in their grammatical structure. However, due to historical development, the influence of other languages, and the evolution of national grammatical schools, different approaches to some principles of classification have also emerged.

The comparative-typological study of parts of speech not only helps to identify the general regularities of the grammatical systems of two languages but also allows for the elucidation of their specific national characteristics. In linguistics, parts of speech are classified according to three main criteria: semantic, morphological, and syntactic. The semantic criterion is based on the generalized lexical meaning of a word. For example, words that denote an object are considered nouns, units that denote an action are verbs, and units that denote an attribute are adjectives.

The morphological criterion, on the other hand, is determined by the grammatical formation of words, the affixes attached to them, and their grammatical categories. For example, nouns have categories of possession, case, and number, while verbs have categories of tense, mood, voice, and person-number. The syntactic criterion is determined by the function of words within a sentence. Nouns often function as the subject and object, adjectives as the attribute, and verbs as the predicate.

In the textbook "Modern Uzbek Literary Language," it is stated that "All words in a language are divided into certain groups (clusters) based on their specific characteristics. Such groups of words are called parts of speech" (Shoabdurakhmonov, 1980).

In both languages, words are primarily divided into independent and auxiliary parts of speech. The independent parts of speech include: nouns, adjectives, numerals, pronouns, verbs, and adverbs. The auxiliary parts of speech are considered to be: postpositions, conjunctions, and particles. Additionally, interjections and onomatopoeic words are treated as a separate group. In the textbook "Modern Uzbek Language," under the topic "Transposition of Parts of Speech," the transition of words from one part of speech to another is designated by the following terms: lexicalization (the general term), substantivization (becoming a noun), adjectivization (becoming an adjective), pronominalization (becoming a pronoun), adverbialization (becoming an adverb), and verbalization (transitioning to a verb) (Sayfullayeva, 2010, s. 234).

In the compared textbook "The Modern Kyrgyz Literary Language," this term is defined as follows: "Among grammatical categories, parts of speech hold a particularly significant place" (The Modern Kyrgyz Literary Language, 2015). In Kyrgyz linguistics, independent parts of speech such as 'zat atooch' (noun), 'syn atooch' (adjective), 'san atooch' (numeral), 'at atooch' (pronoun), 'etish' (verb), and 'taktooch' (adverb) are also distinguished. Auxiliary words are expressed with the terms 'jandooch' (postposition), 'baylamta' (conjunction), and 'böyükchö' (particle). "In determining the number and composition of parts of speech, as in world linguistics, it is also common in Uzbek linguistics to consider the semantic, morphological, and syntactic features of words. However, in practice, when distinguishing parts of speech, it is customary to rely primarily on their semantic properties. In the classifications by some linguists, the semantic feature is considered the main and sole basis. Others, while recognizing these three features as criteria, group words based only on their

semantic and syntactic features. The issue of the transition of parts of speech into one another, as well as lexical and lexical-grammatical homonymy, is in this context” (Abdurahmonov, 2020, s.189).

The genetic kinship between the Uzbek and Kyrgyz languages is clearly evident in their grammatical systems. Both languages share the following common features: the combined use of semantic, morphological, and syntactic criteria in distinguishing parts of speech; the predominance of an agglutinative grammatical system; the similarity of grammatical categories; the leading role of affixation in forming parts of speech; and a relatively free word order. These commonalities confirm that the Turkic languages share common historical roots.

Although the composition of parts of speech is nearly identical, some distinctions exist. Firstly, there are differences in the terminological systems. While international terms are widely used in Uzbek linguistics, the principle of creating national terms predominates in Kyrgyz linguistics. Secondly, the interpretation of certain grammatical phenomena is explained differently. For example, the two grammatical schools hold different views regarding the classification of some auxiliary units or the categorization of modal units. Thirdly, Kyrgyz linguistics focuses more on derivational features when describing parts of speech, whereas Uzbek grammar considers functional and syntactic features as the leading criteria (Azırkı kırıgız adabıy tılı, 2015). The comparative-typological study of parts of speech creates an important scientific foundation for the development of modern grammatical research by: identifying the common grammatical model of Turkic languages; revealing the distinctive features of national grammatical schools; determining linguistic universals; and harmonizing the

terminology of Turkic languages. Such research not only enriches the theoretical issues of linguistics but is also of great importance for translation studies, computational linguistics, and corpus linguistics.

In conclusion, although the classification of parts of speech in the Uzbek and Kyrgyz languages is based on general Turkic grammatical principles, there are certain differences in their academic interpretation. In both languages, semantic, morphological, and syntactic criteria are considered the primary basis for classification. However, approaches specific to national linguistic schools can be observed in the terminological systems, the description of certain grammatical units, and the methods of classification. The comparative-typological study of these languages is of significant academic importance for the further development of Turkic linguistic theory, a deeper understanding of grammatical categories, and the enhancement of modern linguistic research.

References

1. Abdurahmonov, G'. (2020). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi.
2. *Azirki kirgiz adabiy tili*. (2015). Avrasiya press.
3. Rahmatullayev, Ş. (2006). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Universitet nashriyoti.
4. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Botirova, Ş., & Mirzayeva, Z. (2010). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Innovatsiya-Ziyo.
5. Sodiqov, A., Azizov, A., & Usmonov, G. (1981). *Tilshunoslik nazariyasi*. O'qituvchi.
6. Şoabdurahmonov, Ş., Asqarova, M., Hojiyev, A., Rasulov, I., & Doniyorov, X. (1980). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. O'qituvchi.

The Role of Artificial Intelligence in the Development of Foreign Language Writing skills

Zita Huseynova^{1*} , Gulbaniz Alverdiyeva¹ ,
Sevinj Mustafazadeh¹

Keywords: artificial intelligence (AI), written language, foreign language learning, linguistic competence, personalized learning
Açar sözlər: süni intellekt (Sİ), yazılı dil, xarici dil öyrənmə, lingvistik səriştə, fərdiləşdirilmiş öyrənmə

Teaching foreign language writing is a key aspect of training linguistics students, as this skill is essential for successful professional communication. With the digital transformation of the education system, the use of artificial intelligence (AI) technologies is becoming increasingly relevant. AI-based programs offer unique opportunities for automating text checking, providing adaptive feedback, and simulating learning tasks. The relevance of this topic lies in the contradiction between the high effectiveness of AI technologies in the educational process and their insufficient use in teaching foreign language writing. Teaching written language, in turn, is a complex process, encompassing both technical and communicative aspects. The literature distinguishes between the concepts of "writing," "written speech," and "written speech activity."

Azerbaijan State Agrarian University, Ganja, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: zita_huseynova@mail.ru

Writing, according to N. D. Galskova, is an analytical-synthetic activity associated with the creation of a text. Written speech is a form of expressing thought that requires a deliberate selection of linguistic means. It differs from oral speech in its greater logicity, structural complexity, and use of a variety of lexical and grammatical units.

Teaching written communication involves three stages:

1. *The motivational stage.* At this stage, the idea for the text is formed. The student determines the purpose of the writing, analyzes the situation, and plans the content. The significance of this stage lies in developing the ability to identify the communicative task and select an appropriate style and tone.
2. *Analytical-synthetic stage.* At this stage, the student selects lexical and grammatical tools and logically structures the text. This stage is important for developing analytical skills and the ability to integrate knowledge into foreign-language written communication.
3. *Executive stage.* The final stage involves creating the text, editing it, and formatting it. The student hones his or her structuring skills and ensures that the text complies with stylistic and cultural norms.

Each stage contributes to the development of communicative competence, as they develop the ability to clearly and competently express one's thoughts, use adequate linguistic means, and take into account the cultural and stylistic context of communication, which is necessary for the effective development of written communication skills.

Written communication also requires such characteristics as consistency, coherence, and spelling and grammatical accuracy.

Modern methods of teaching writing distinguish between process-oriented and product-oriented approaches. The process-oriented approach emphasizes the sequential stages of text creation—from planning to editing. The product-oriented approach focuses on the end result—a finished text that meets the communicative objective. These approaches complement each other, developing both analytical and practical skills in students.

Finally, an important area of research is the long-term impact of AI on students' language proficiency, including an analysis of how technology helps improve overall language proficiency and an assessment of its role in developing skills necessary for professional work. Such research will help make the integration of AI into educational programs as effective and efficient as possible.

Rəqəmsal tədris resurslarının yaradılması və tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilində onlardan istifadə metodikası

Səbinə Tağıyeva

Açar sözlər: *rəqəmsal resurslar, müstəqil iş, orta ixtisas təhsili, LMS, asinxron təlim, rəqəmsal kompetensiya*

Keywords: *digital resources, independent work, vocational college, LMS, asynchronous learning, digital competence*

Müasir global təhsil paradigmasında rəqəmsal transformasiya təkcə sinifdaxili mühitin texnoloji təchizatı ilə məhdudlaşmır, həm də təlim prosesinin fəlsəfəsini fundamental şəkildə dəyişdirir. Xüsusilə orta ixtisas təhsili (kollec) pilləsində gələcək mütəxəssislərin əmək bazarının tələblərinə uyğun çevik və praktiki bacarıqlara yiyələnməsi birbaşa onların müstəqil öyrənmə vərdişlərindən asılıdır. Ənənəvi təhsil modelində tələbələrin müstəqil işləri çox vaxt formal xarakter daşıyır və yalnız bəzi mətnlərin konspektləşdirilməsi və ya referatların köçürülməsi ilə məhdudlaşır. Müasir pedaqogika subbakalavrların müstəqil fəaliyyətini rəqəmsal alətlər vasitəsilə layihə yönümlü, interaktiv və tələbəyönümlü müstəviyə keçirməyi tələb edir (Haleem et al., 2022).

Bu baxımdan, müəllimlər tərəfindən keyfiyyətli rəqəmsal tədris resurslarının (RTR) yaradılması və onların müstəqil işlərin idarə olunmasına integrasiyası təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm elmi və praktiki aktuallıq kəsb edir. Tədqiqatda orta ixtisas təhsili müəssisələrində rəqəmsal tədris resurslarının formalaşdırılması mexanizmləri və subbakalavrların müstəqil işlərinin səmərəli təşkilində bu resursların rolu araşdırılır. Təhsildə integrasiya olunan LMS (Təlimin İdarəolunması Sistemləri), interaktiv multimedia alətləri və rəqəmsal repozitoriyaların rəqəmsal yerli (*digital natives*) hesab olunan müasir tələbə kontingentinin daxili motivasiyasına təsiri elmi-metodik baxımdan təhlil edilir. Tədqiqatda müstəvilərinin kompetensiyaların inkişafı və müstəqil öyrənmə trayektoriyaları ön plana çəkilmişdir.

Rəqəmsal tədris resurslarının yaradılmasının metodoloji əsasları

Rəqəmsal tədris resursu dedikdə təlim prosesinin məqsədlərinə xidmət edən, rəqəmsal formatda saxlanılan və idarə olunan hər növ mətn, audio, video, qrafik və interaktiv materiallar nəzərdə tutulur. Kollec müəllimi üçün bu resursların yaradılması prosesi müəyyən mərhələli didaktik prinsiplərə söykənməlidir.

Müəllif resurslarının yaradılması: Müəllim fənn proqramına uyğun olaraq interaktiv mühazirə slaydları (Genially, Canva), video-dərslər, skrinqastlar (ekran videoları) və rəqəmsal iş vərəqləri hazırlayır. Tədqiqatlar göstərir ki, vizual və dinamik şəkildə tərtib edilmiş multimedia materialları koqnitiv yükü azaldır və tələbənin materialı asinxron şəkildə qavramasını asanlaşdırır (Mayer, 2021).

İnteraktivlik və adaptivlik: Resurs sadəcə oxunarı PDF sənəddən ibarət olmamalıdır. Onun tərkibinə tələbənin özünü yoxlaması

üçün daxili testlər, hipermətn keçidləri və simulyasiyalar daxil edilməlidir. Bu yanaşma, fərdiləşdirilmiş təhsil trayektoriyalarının qurulmasına imkan verir (Al-Ansi et al., 2023). Rəqəmsal resursların unifikasiyası təhsil müəssisəsinin vahid Təlimin İdarəolunması Sistemi (LMS - məsələn, Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams) daxilində həyata keçirilməlidir ki, bu da materialların sistemliliyini təmin edir.

Müstəqil işlərin təşkilində rəqəmsal alətlərin rolu

Müstəqil iş – tələbənin müəllimin birbaşa iştirakı olmadan, lakin onun rəhbərliyi və təyin etdiyi trayektoriya üzrə həyata keçirdiyi dərketmə fəaliyyətidir. Rəqəmsal mühitdə bu fəaliyyət keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyur.

Müasir dövrdə diqqəti cəlb edən əsas modellər aşağıdakılardır:

Tərsüz sinif (Flipped Classroom) modeli: Bu modeldə tələbələr nəzəri bilikləri evdə müəllimin LMS-ə yerləşdirdiyi rəqəmsal resurslar (qısa videolar, məqalələr) vasitəsilə müstəqil öyrənirlər. Kollecdəki auditoriya saatları isə dərhal praktiki tapşırıqların həllinə, müzakirələrə və keys-stadilərə həsr olunur. Scopus bazasında yer alan empirik araşdırmalar sübut edir ki, bu model tələbələrin tənqidi təfəkkürünü və yaradıcı tətbiq bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Mikro-öyrənmə (Microlearning): Böyük həcmli daxili müstəqil iş tapşırıqlarının 5-10 dəqiqəlik kiçik modullara (mikro-mühazirələr, qısa interaktiv tapşırıqlar) bölünməsi kollec tələbələrinin diqqət konsentrasiyasını qorumağa kömək edir və öyrənmə effektivliyini yüksəldir (Jomah et al., 2022).

Rəqəmsal müstəqil işlərin monitorinqi və qiymətləndirilməsi

Ənənəvi müstəqil işlərin ən böyük problemi onların yerinə yetirilmə müddətinin və keyfiyyətinin real zaman rejimində yoxlanılmasının qeyri-mümkün olması idi. Rəqəmsal resurslar bu problemi "Öyrənmə Analitikası" (Learning Analytics) vasitəsilə həll edir.

Müəllim LMS platformasının analitik paneli vasitəsilə hər bir tələbənin rəqəmsal resursa nə vaxt daxil olduğunu, videonu neçə dəqiqə izlədiyini və interaktiv tapşırıqda hansı səhvlərə yol verdiyini vizual şəkildə izləyə bilir.

Qiymətləndirmə prosesində rəqəmsal format fərqli alətlər təqdim edir:

1. *Formativ rəqəmsal qiymətləndirmə*: Kahoot, Quizizz, Wordwall və ya H5P formatlı oyunlaşdırılmış testlər vasitəsilə tələbə müstəqil işinin nəticəsini dərhal görür və rəy alır.
2. *Rəqəmsal Portfolio (e-Portfolio)*: Tələbələr semester boyu yerinə yetirdikləri müstəqil işləri (təqdimatlar, layihələr, kod nümunələri, esselər) vahid rəqəmsal qovluqda toplayırlar. Bu metodu tətbiq etmək subbakalavrların özünüqiymətləndirmə (metakoqnitiv) bacarıqlarını formalaşdırır.

Qarşıya çıxan çətinliklər və həlli yolları

Rəqəmsal resursların yaradılması və müstəqil işlərin rəqəmsallaşdırılması prosesində kollec mühitində bəzi maneələr meydana çıxır. Bunlardan birincisi Rəqəmsal bərabərsizlikdir (Digital Divide) – bütün tələbələrin eyni dərəcədə yüksək sürətli internetə və ya texnoloji cihazlara çıxışı olmaya bilər. Bu problemin həlli üçün yaradılan resursların mobil cihazlara uyğun (mobile-friendly) olması və oflayn rejimdə işləyə bilən

formatların (məsələn, yüklənə bilən audiomühazirələr və ya yüngül həcmli PDF-lər) seçilməsi mütləqdir (UNESCO, 2024). İkinci vacib məsələ Rəqəmsal plagiat və akademik dürüstlükdür. Tələbələrin müstəqil işləri internetdən birbaşa kopyalamasının qarşısını almaq üçün tapşırıqların daxili strukturu dəyişdirilməlidir. Müəllimlər tələbələrə sırf nəzəri suallar yox, fərdi təhlil, müqayisə və ya yerli istehsalat müəssisələrinin problemlərinin həllinə yönəlmiş analitik tapşırıqlar verməlidirlər (Comas-Forgas et al., 2025).

Rəqəmsal tədris resurslarının məqsədyönlü şəkildə yaradılması və idarə olunması kolleclərdə tələbələrin müstəqil işlərinin effektivliyini artıran ən mühüm amillərdən biridir. Bu resurslar subbakalavrların asinxron mühitdə sərbəst öyrənmə trayektoriyasını təmin edir, onların daxili motivasiyasını yüksəldir və təhsili zaman-məkan çərçivəsindən çıxarır. Müəllimin rolu sadəcə informasiya ötürücüsündən rəqəmsal öyrənmə ekosisteminin dizaynerinə və mentoruna çevrilir. Orta ixtisas təhsilində bu metodologiyanın geniş tətbiqi əmək bazarının tələb etdiyi müstəqil qərar qəbul etmə qabiliyyətinə malik rəqəmsal savadlı kadrların hazırlanmasına birbaşa təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Al-Ansi, A., Jamil, A., & Al-Ansi, A. (2023). Adaptive digital learning resources in modern vocational education: Framework and implementation. *Education and Information Technologies*, 28(4), 4115–4139.
2. Comas-Forgas, R., Lancaster, T., & Sureda-Negre, J. (2025). Academic integrity in the age of generative AI and digital education: Reshaping independent student assignments.

- Assessment & Evaluation in Higher Education*, 50(2), 189–204.
3. Haleem, A., Javaid, M., Qadri, M. A., & Suman, R. (2022). Understanding the role of digital technologies in education: A review. *Sustainable Operations and Computers*, 3, 275–285.
 4. Jomah, O., Abdel-Fattah, M. A., & Al-Khasawneh, M. (2022). Microlearning as an innovative tool for enhancing student independent work in vocational institutes. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 17(8), 112–126.
 5. UNESCO. (2024). *Guidance for digital learning resources and digital divide in technical and vocational education and training (TVET)*. UNESCO Publishing.

Azərbaycanda karatenin təşəkkül tapması və inkişafı

Oktay Rzayev

Açar sözlər: *karate, idman komitəsi, idman kadrları, Azərbaycan çempionatı, milli komanda, Avropa çempionatı*

Keywords: *karate, sports committee, sports personnel, Azerbaijan championship, national team, European championship*

Azərbaycan Respublikasında karatenin inkişaf xüsusiyyətləri, Azərbaycan ərazisində karatenin təşəkkül tapması onun keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olduğu dövrə təsadüf edir. Sovetlər Birliyində karate 1978-ci ildə təsis edilmişdir. Azərbaycan ərazisində karatenin geniş şəkildə təbliğ edilməsində və onun kütləvililiyinin artırılmasında Mirəli Seyidovun (Dinamo), Azad Kazımovun (Burovestnik), Həmdiyyə Məmmədovun (Zenit), Xəqani Məmmədovun (Spartak), B.Xaritonovun (Vodnik), Süleyman Məmmədovun (Məhsul), Talıb Berziyarov (Təhsil) müstəsna xidmətləri olmuşdur. Hazırda Azərbaycanın 70 rayonundan 50-də Gənclər və İdman Nazirliyinin rayon şöbələri, o cümlədən Olimpiya İdman Kompleksləri nəzdində karate bölmələri uğurla fəaliyyət göstərir. 2000-ci ildən başlayaraq karate üzrə Azərbaycan çempionatı keçirilir, bu yarışlarda 120-dən çox idmançı ölkə çempionu adını qazanmışdır.

Təmsilçimiz Rəhman Hətəmov ilk dəfə olaraq 1994-cü ildə Vətənimizi ilk Dünya çempionatının (WSKF) qızıl medalı ilə sevindirmişdir. 1995-ci ildə komandamız Meksikada keçirilən Dünya Çempionatında II yerə (R.Hətəmov, Ü.Quliyev, Ə.Hətəmov, F.Musayev və R.Bəşirov), fərdi kumitedə (şəxsi yarışda) isə F.Musayev I yerə layiq görülmüşlər. 1997-ci ildə Yaponiyada keçirilən Avropa çempionatında Rəhman Hətəmov WSKF 2 qızıl medal qazanmışdır.

Azərbaycan Respublikasında karatenin inkişaf xüsusiyyətləri

Azərbaycan ərazisində karatenin təşəkkül tapması onun keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olduğu dövrə təsadüf edir. Sovetlər Birliyində karate 1978-ci ildə təsis edilmişdir. Elə həmin ildən etibarən Azərbaycanda karate öz fəaliyyətinə başlamışdır. 1978-ci ildən Respublika İdman Komitəsi tərəfindən cəmiyyət və idman idarələrinə idmanın bu növü üzrə bölmələr təşkil edilməsi, məşqçi və hakim kadrların hazırlanması üçün xüsusi seminarlar keçirilməsi, yarışların təşkil edilərək keçirilməsi kimi tapşırıqlar verilmişdir. Həmin il Bakıda keçirilən karate üzrə ölkə məşqçi və hakimlərinin ilk seminarından sonra Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində karate üzrə ilk bölmələrdə, bu sahədə mütəxəssislər olmadığından, oxşar idman növü kimi cüdo və sambonun təcrübəsindən geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycan ərazisində karatenin geniş şəkildə təbliğ edilməsində və onun kütləviliyinin artırılmasında Mirəli Seyidovun (Dinamo), Azad Kazımovun (Burovestnik), Hədiyyə Məmmədovun (Zenit), Xəqani Məmmədovun (Spartak), B. Xaritonovun (Vodnik), Süleyman Məmmədovun (Məhsul), Talib Berziyarov (Təhsil) müstəsna xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanda karate inkişaf etdikcə, onun maddi-texniki bazası da tədricən formalaşır və bu sahədəki kadr qıtlığı aradan götürülürdü. Artıq bir müddətdən sonra M. Seyidov, A.Kazımov, B. Xaritonov, X. Məmmədov, S. Məmmədov,

T.Berziyarov kimi mütəxəssislərin təcrübəsi öyrənilərək sırf karate üzrə ixtisaslaşdırılmış yüksək səviyyəli kadr potensialı yaradılır. İdmançılarımız nəinki respublika, hətta SSRİ çempionatlarında, mərkəzi idman cəmiyyətlərinin birinciliklərində uğurla çıxış etməyə başlayırlar. Belə ki, 1982-ci ildə Volqoqrad şəhərində keçirilən SSRİ çempionatında idman ustası Əziz İsaخانov V yerə layiq görüldü. Təəssüf ki, 1983-1990-cı illərdə SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə karatenin təbliği bir müddət qadağan olundu. 1990-cı ilin mayından etibarən Azərbaycanda karatenin inkişafının artıq II mərhələsi başlanır. 1991-ci ilin fevralında Bakıda Azərbaycan çempionatı keçirilir və yığma komanda toplanır. Bu komandanın əsas heyəti həm idmançı, həm də məşqçi kimi fəaliyyət göstərirdi. Onların arasından Ülvi Quliyev, Füzuli Musayev, Əhməd Hətəmov, Talib Berziyarov, Mircabbar Seyidov kimi təcrübəli və peşəkar karate ustalarını misal göstərmək olar.

SSRİ dövründə idmançılarımızın birinci və axırıncı uğurlu çıxışı 1991-ci ildə keçirilən sonuncu SSRİ çempionatında olmuşdu, burada Mehdi Həsənovun 65 kq çəki dərəcəsinə çempion olması böyük qələbə idi. Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini yenidən qazanması bütövlükdə idmanın, o cümlədən karatenin inkişafına böyük təkan verdi. Belə ki, karate ustalarımız M. Seyidovun rəhbərliyi ilə beynəlxalq turnirlərdə qələbələrini artıraraq ilk dəfə Avropa çempionatında iştirak etməyə vəsiqə qazandılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Komandamız Yuqoslaviyada keçirilən Avropa çempionatında Quliyev, Musayev, Hətəmov uğurla çıxış edərək, qitə çempionu adını qazandılar. Bununla da ölkəmizdə karatenin 3-cü müasir inkişaf mərhələsi başlanır və bu mərhələ 2000-ci ilədək davam edir. Bu dövrdə karate üzrə idmançılarımız bir-birindən üstün uğurlu qələbələr qazanırlar. 1992-ci ildə Ü. Quliyev, F. Musayev və Ə. Hətəmov (Rzayev və Hətəmov, 2017) Avropa çempionu adını

qazanır. 1993-cü ildə Yaponiyada keçirilən Dünya çempionatında Azərbaycanada ilk dünya çempionu adına R. Hətəmov layiq görülür. 1994-cü ildə komandamız Dünya çempionatında VI yer tutur. 1995-ci ildə Meksikada keçirilən Dünya çempionatında F. Musayev dünya çempionu, komandamız isə V yerə layiq görülür. 1996-cı ildə İtaliyada keçirilən Dünya çempionatında - S. Hüseynov V yeri qazanır. 1997-ci ildə İngiltərədə keçirilən Dünya birinciliyində komandamız 2 qızıl (Məmmədov, 2015) mükafat əldə edir. 1997-ci ildə karatenin vətəni Yaponiyada keçirilən Dünya çempionatında R. Hətəmov 2 qat dünya çempionu olur, komandamız isə I yerə layiq görülür. 1998-ci ildə Almaniyada keçirilən Avropa çempionatında Azərbaycan milli komandası I yerə layiq görülür.

2000-ci ildə İndoneziyada keçirilən Dünya çempionatında yarışlardakı qələbələrımızlə karatenin ölkəmizdə inkişafının müasir mərhələsi başlanır. Bu mərhələdə yeni yığma komandamızın uğurları bu gün də davam edir. Bu dövrdə məşhur karate ustalarımız, Dünya və Avropa çempionları Ülvi Quliyev 7-ci dan, Füzuli Musayev 7-ci dan, Əhməd Hətəmov 7-ci dan, Yaşar Bəşirov 7-ci dan fəxri ustalıq adını qazanırlar. Onları Rəhman Hətəmov 5-ci dan, Fəriz Nəcəfov 3-cü dan, Seymur Hüseynov 3-cü dan, Qurban Tağıyev 4-cü dan, Anar Allahverdiyev 5-ci dan, Seyran Bağirov 2-ci dan, Yusif Cəfərov 2-ci dan, Rəşad Hüseynov 3-cü dan və nəhayət Rafael Ağayev kimi karate "brilyantı" tanınmış idmançılarımız əvəz edir (Hüseynov, 2006; Hüseynov, 2013; Rzayev, 2010).

Beləliklə, otuz ildən artıqdır ki, karate Azərbaycanda geniş şəkildə təbliğ olunaraq, indi sevilən və kütləvi xarakter almışdır. Onun sıralarında 50-yə yaxın rayonda karate bölmələri fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda hazırda karatenin bir neçə növü inkişaf

edir, bunlardan Şotokan, Qodzu-ryu, Şito-ryu və Kyokuşinkay kimi növləri göstərmək olar. Bu üslubların hər biri üzrə ölkəmizdə kifayət qədər yüksək səviyyəli idmançılar, məşqçilər və hakim heyəti formalaşmışdır. Ölkəni qadın və kişilərdən ibarət milli yığma komandalar beynəlxalq yarışlarda layiqincə təmsil edirlər.

Hazırda Azərbaycanın 70 rayonundan 50-sində Gənclər və İdman Nazirliyinin rayon şöbələri, o cümlədən Olimpiya İdman Kompleksləri nəzdində karate bölmələri uğurla fəaliyyət göstərir. 2000-ci ildən başlayaraq karate üzrə Azərbaycan çempionatı keçirilir, bu yarışlarda 120-dən çox idmançı ölkə çempionu adını qazanmışdır. 2000-2015-ci illər ərzində karate üzrə Qara kəmər sahibi olanların sayı 225 nəfər olmuşdur.

Azərbaycan idmançılarından Dünya çempionları adını qazanmış karateçilərin sayı illər üzrə bu rəqəmlərlə səciyyələnilir: 2000-ci ildə – 2, 2002 – 5; 2004 – 1, 2007 – 4, 2009 – 3, 2011 – 3, 2013 – 3, 2015 – 4. Avropa çempionatının qızıl medallarına layiq görülən idmançılarımızın statistikası bu rəqəmlərlə ifadə olunur: 2002 – 2, 2004 – 4, 2006 – 4, 2010 – 4, 2012 – 5, 2014 – 6. 2015-ci ildə keçirilmiş Yay Olimpiya İdman Oyunlarında isə 4 karateçimiz çempion adını qazanmışdır. Bütün bunlar Azərbaycanda karatenin inkişafı üçün yaxşı zəmin yaradıldığını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, E. K. (2006). *Fiziki hazırlıq və özünümüdafiə texnikasının əsasları* (Dərs vəsaiti). MBM.
2. Hüseynov, E. K. (2013). *Karate-do: Ordu əlbəyaxa döyüşünün nəzəri və təcrübi əsasları* (Dərs vəsaiti). MBM.

3. Məmmədov, A. (2015). *Döyüş sənətləri və onların inkişaf mərhələləri*. Təhsil.
4. Rzayev, O., Hətəmov, Ə. (2017). *Karate: Əlbəyaxa döyüş*. CBS.
5. Rzayev, R. (2010). *Azərbaycanda idmanın inkişaf tarixi*. Elm.

İtirilmiş yurdun dil yaddaşı: Almaz Bədəlovanın “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti”

Firuzə Həsənova

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, şivə, leksik fond, milli yaddaş, dialektologiya*

Keywords: *Western Azerbaijan, dialect, lexical fund, national memory, dialectology*

Dil – bir xalqın pasportu, yaddaşın isə ən etibarlı sığınacağıdır. Almaz Bədəlovanın “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti” əsəri bu sığınacağı bizə yenidən açır. Kitabın səhifələrində boy göstərən hər bir söz, hər bir ifadə itirilmiş yurdun dil mənzərəsini canlandırır və bizə köklərimizə qayıtmaq üçün yeni bir körpü qurur. Müəllif bu kitabda təkcə sözlərin mənasını deyil, həm də onların yaşadıkları tarixi mühiti, insanların danışdığı tərzindəki o doğmalığı qoruyub saxlaya bilib. Kitabın ön sözündə qeyd olunur ki, Qərbi Azərbaycanın tarixi torpaqlarında qədim dövrlərdən bəri çoxsaylı türk tayfaları (oğuz, sabunçu, baharlı, bayandur, qacar, qazax, əfşar, xalac, şamlı, ustacılı, türkmən, ayırım, qarapapaq, muğanlı, sofulu, qapan və b.) yaşamışdır.

Əsərdə bildirilir ki, Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar zaman-zaman deportasiyalara (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) və soyqırırma məruz qalmış, öz ata-baba yurdlarından didərgin salınmışlar.

Lüğətə indiki Ermənistan ərazisindəki Ağbaba, Dağ Borçalısı, Qərbi Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, İrəvan və Zəngibasar kimi bölgələrin şivələri daxil edilmişdir. Professor İbrahim Bayramovun da qeyd etdiyi kimi, lüğət Qərbi Azərbaycandan olan informatorlardan toplanmış materiallar əsasında hazırlanmışdır. Bu lüğət Azərbaycan dili şivələrinin və tarixi leksikasının, Qərbi Azərbaycanın etnoqrafiyasının öyrənilməsində, eləcə də türk dillərinin etimoloji lüğətinin hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Almaz Bədəlovanın təqdim etdiyi “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti”nin quruluşu qabaqcıl leksikoqrafik prinsiplərə əsaslanır. Baş sözlərin əlifba sırası ilə verilməsi və hər bir leksik vahidin aid olduğu arealın (rayonun) dəqiq göstərilməsi lüğətin elmi-istinad dəyərini artırır.

Lüğətdə Qərbi Azərbaycan şivələrindəki çoxmənalılıq və omonimlik xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılıb. Müəllif eyni bir sözün fərqli bölgələrdəki semantik inkişafını açıq şəkildə nümayiş etdirir. Buna misal olaraq “Ləvərə” sözünün fərqli bölgələrdə (Meğri, Çəmbərək, Dərələyəz, Əştərək, Kalinino, Qarakilsə) yeddi müxtəlif mənada (qabığı bərkiməmiş yumurta, anormal, həddindən artıq böyük, geri açılmış iri şey, yekəqarın, avara, zəif doğulmuş heyvan balası) işlənməsini göstərmək olar. Lüğətin digər mühüm xüsusiyyəti isə frazeologizmlərə və mürəkkəb tərkibli ifadələrə (məsələn, “Xəxənz təpməx” – şit zarafat etmək) geniş yer verilməsidir. Eyni zamanda, ədəbi dildə işlənməyən və dialektlərə xas olan xüsusi fonetik işarələrin (dılnoxası burun səsi - **ŋ**, dilortası sürtünən kar səs - **x'** və uzanmanı bildirən qoşa nöqtə - **:**) tətbiqi, sözlərin tələffüzünün orijinal formada oxucuya çatdırılmasını təmin edir. Almaz Bədəlovanın “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti” sadəcə bir lüğət deyil, həm də o bölgənin məişətini, adət-ənənəsini və insan münasibətlərini qoruyub saxlayan bir yaddaş kitabıdır. Lüğətin

əlifba sırası ilə verilən sözləri vərəqlədikcə, Qərbi Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinin səsini eşitmək mümkündür. Məsələn, lüğətdə “Abal” sözünün Çəmbərək bölgəsində 'böyükbacı' mənasında işləndiyi və bununla bağlı “Axşam abam gələcək” kimi bir ifadənin yaşatıldığı qeyd olunur. Eləcə də, “Abadan” sözünün Vədi, Zəngibasara və İrəvanda 'abad' mənasında istifadə edildiyi və bu sözle “Yurdunuz abadan olsun” kimi xoş bir diləyin ifadə olunduğu göstərilir. “Ağart” sözünün Çəmbərək şivəsində “süd məhsulları” mənasına gəlməsi və “Ağartı adamı çox yaxşı edir” kimi kəlamalarda işlənməsi, o bölgənin məişətində süd və ağartı məhsullarının nə qədər mühüm yer tutduğunun göstəricisidir. Digər tərəfdən, “Ağıl” sözünün Basarkeçər, Çəmbərək, Dərələyəz, Vədi və Zəngibasara bölgələrində “yaylaqda qoyunların saxlanıldığı yer” kimi işlənməsi, həmin bölgələrin əsas məşğuliyyəti olan heyvandarlığın dilimizdəki izlərini bizə aydın şəkildə nümayiş etdirir. Almaz Bədəlovanın lüğəti yalnız fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də leksik zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Şivələrin təhlili göstərir ki, bölgə dialektləri həm məişət, həm də mənəvi-duyğusal dünyanı əks etdirən geniş bir lüğət fonduna malikdir. Lüğətdəki bu sözlər bölgə insanının dünyagörüşünü və təsərrüfat həyatını işıqlandırır:

İnsan münasibətləri və duyğular: “Bağır” sözü Çəmbərək, Vədi və Zəngibasarda həm “ciyər”, həm də “ürək”, “qucaq” mənalarını daşıyır ki, bu da dilin emosional tutumunu göstərir. 'Balamanda qandırmaq' ifadəsi isə Basarkeçər və Çəmbərək şivələrində “işarə ilə başa salmaq”, “him-cim”lə anlatmaq mənasını verir.

Mədəniyyət və adətlər: “Baca-baca” (Vədi, Zəngibasara) sözü Novruz bayramının ilk gününü ifadə edir.

Tikinti və məkan anlayışları:

"Dalan" (Mığrı, Çəmbərək, Vedi, Zəngibasara) – əsas otağın yanında olan əlavə balaca otaq və ya giriş otağı.

"Dalda" (Çəmbərək) – gizli yer, külək və ya yağış tutmayan yer.

"Dam" (Karvansara, Kalinino, Çəmbərək, Vedi, Zəngibasara) – tövlə və ya hər hansı bir tikili.

"Daxal" (Çəmbərək, Qafan) – divarları qamışdan hörülüb suvanmış daxma.

İnsan xarakteri və hərəkətləri:

"Dabanı tüpürmək" (Çəmbərək, Vedi, Zəngibasara) – qaçmaq, aradan çıxmaq, yola düşmək.

"Dabanqırma" (Çəmbərək, Qarakilsə) – tez, cəld, tələsik hərəkət etmək.

"Dadağ" (Çəmbərək, Qafan) – yağda qızardılmış soğan, yağ-soğan qovurması.

"Dağədən" (Çəmbərək, Mığrı, Zəngibasara) – uşağın və ya heyvanın boynundan asılan balaca ağac (göz-nəzər üçün).

Məişət və Təsərrüfat anlayışları:

Pota: İrəvan, Üçkilsə, Vedi və Zəngibasarda “yastı yapalaq, balacaboy, kök (dolu) adam” mənasında işlənir.

Pırtamax: İrəvan, Üçkilsə, Vedi və Zəngibasarda “dar yerdən çıxmaq” mənasını bildirir.

Piltə: Basarkeçər və Çəmbərək şivələrində “bir ovuc içi böyüklükdə daranmış yun” mənasını daşıyır.

Pınadən: Basarkeçər bölgəsində “öküzləri kotana qoşmaq üçün zəncir” kimi istifadə olunur.

Piş: Meğri şivəsində “yapışdırıcı (yumurta, pambıq, əhəng və duzdan hazırlanır)” mənasını verir.

İnsan xarakteri və davranışları:

Pısdılım: Ağbaba şivəsində “alçaqboy (adam)” mənasında işlənir.

Pis yosunlu: Çəmbərək şivəsində “pis üzlü, pis niyyətli” adamlar üçün deyilir.

Poşa: Ağbaba, İrəvan, Kalinino, Vedi və Zəngibasarda “həyasız, əxlaqsız, tərbiyəsiz (qadın haqqında)” mənasında istifadə olunur.

Pınə etmək: İrəvan, Vedi və Zəngibasarda “başqasının uğursuzluğuna sevinmək” kimi izah olunur.

Metaforik ifadələr:

Pəsələng olmaq: İrəvan, Vedi və Zəngibasarda “yorulmaq, əldən düşmək” mənasını verir.

Pırx II: Qarakilsə şivəsində “şəxsi mülkiyyətdə olan qoyunlarını çobana vermək” mənasında işlənir.

Almaz Bədəlovanın ərsəyə gətirdiyi əsər, Qərbi Azərbaycan ərazisinin etnoqrafik və lingvistik xəzinəsini özündə ehtiva edən fundamental bir qaynaqdır. Müəllifin təqdim etdiyi bu material, bölgənin məişət tərzini, təsərrüfat incəliklərini və insan xarakteristikalarını əks etdirən geniş bir lüğət fonduna malikdir. Bu əsərin elmi əhəmiyyəti aşağıdakı müstəvilərdə qiymətləndirilir:

Leksik zənginlik: Bölgəyə xas olan və ədəbi dildə rast gəlinməyən spesifik söz vahidlərinin toplanması dilin arxaik və dialektal qatlarını işıqlandırır.

Mədəni yaddaş: Məişət və təsərrüfat anlayışlarını ifadə edən terminlər, xalqın tarixi-mədəni irsinin qorunmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayır.

Dialektoloji təsnifat: Müəllifin sözlərin coğrafi areallarını dəqiq göstərməsi, bu əsəri dialektologiya elmi üçün etibarlı mənbəyə çevirir.

Nəticə etibarilə, bu kitab yalnız bir lüğət deyil, həm də köklərimizlə əlaqəni möhkəmləndirən, milli mənəvi sərvətimizi bərpa edən və elmi araşdırmalar üçün zəngin baza təşkil edən bir abidədir.

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələrin tədrisinin tarixi: mərhələləri və problemləri

Nübar Qubadlı

Açar sözlər: *sintaktik əlaqələr, uzlaşma, idarə, yanaşma, tədris tarixi, kurikulum, Azərbaycan dili metodikası*

Keywords: *syntactic relations, concord (agreement), government, adjacency, educational history, curriculum, Azerbaijani language methodology*

Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələrin tədrisinin tarixi dörd əsas mərhələ üzrə araşdırılır: normativ-qrammatik, struktur-sistemli, funksional-kommunikativ və kurikulum-kompetensiya yönümlü mərhələlər. Hər mərhələnin dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafı ilə əlaqəsi, dərslik ənənəsinin dəyişməsi və metodik problemlər təhlil olunur. Müasir tədrisin qarşısında duran əsas çətinliklər — terminoloji biliklə praktik nitq bacarığı arasındakı tarazsızlıq, dərsliklərdə mövzunun qismən əksini tapması, müəllimlərin ənənəvi metodlardan tam ayrılma bilməməsi — müəyyənləşdirilir və bunların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr verilir. Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələrin tədrisi, dilçilik elminin inkişaf xətti ilə məktəb metodikasının tarixi dəyişimlərinin kəsişdiyi mürəkkəb bir sahəni təşkil edir.

Bu sahə yalnız “yanaşma”, “uzlaşma”, “idarə” terminlərinin şagirdlərə öyrədilməsi kimi dar çərçivədə başa düşülməməlidir. Sintaktik əlaqələrin tədrisinin mahiyyəti, sözlərin cümlədə hansı qrammatik mexanizmlər vasitəsilə birləşdiyini, fikrin dil vahidləri arasındakı münasibətlər əsasında necə formalaşdığını mənimsətməkdən ibarətdir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşa malik olduğundan, hal, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərinin sintaktik vəzifəsi bu öyrənmə prosesinin özəyini təşkil edir.

Sintaktik əlaqələrin tədris tarixini izləmək üçün yalnız metodik mərhələlər deyil, həm də dilçilik nəzəriyyəsinin inkişaf xətti nəzərə alınmalıdır. Çünki məktəb tədrisindəki hər bir dəyişiklik əvvəlcə elmi arenada müzakirə olunmuş, daha sonra dərslük mətnlərinə, oradan isə sinfə keçmişdir. Bu baxımdan məqalənin əsas məqsədi həmin tarixi prosesi ardıcıl şəkildə ortaya qoymaq, hər mərhələnin üstün və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirmək, müasir tədrisin problemlərini isə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan dəyərləndirməkdən ibarətdir.

Sintaktik əlaqələrin məktəb tədrisinə ilkin daxil olması ənənəvi qrammatika təsəvvürləri ilə sıx bağlıdır. Bu mərhələnin əsas məqsədi şagirdə dilin normativ quruluşunu öyrətmək, düzgün cümlə qurmaq bacarığı vermək, cümlə üzvlərini tanımaq idi. Sintaktik əlaqə anlayışı müasir terminoloji dəqiqliklə hələ formalaşmamışdı. Lakin cümlə üzvləri, söz birləşmələri və hal şəkilçiləri haqqında verilən məlumatlar faktiki olaraq həmin əlaqələrin əsasını qoyurdu.

1933-cü ildə dosent İ. Şərifov və A. Şərifov tərəfindən yazılan orta məktəb üçün qrammatika dərsliyi bu dövrün mühüm nümunəsidir. Altıncı sinif üçün nəzərdə tutulan həmin dərslükdə sintaktik əlaqələr mövzusunda ayrıca yer ayrılıbmış, cümlə üzvləri, cümlənin növləri və xitab əsas mövzular olaraq

işlənmişdir (Şərifov və Şərifov, 1933). A. Abdullayevin “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən” monoqrafiyasında isə göstərilir ki, 1960-cı illərə qədər tədris proqramlarında sintaktik əlaqələr nəzəri baxımdan ayrıca tədqiq olunmadığından dərsliklərdə bu mövzu müstəqil yer tuta bilmirdi (Abdullayev, 1966).

Sintaktik əlaqələr xüsusi mövzu kimi tədris olunmasa da, M.Şirəliyev və M. Hüseynovun müəllifi olduqları “Azərbaycan dilinin sərfi. 6-7-ci siniflər üçün” (Şirəliyev və Hüseynov, 1950, s. 3) adlı dərslikdə “Cümlə nitqin əsas hissəsidir” qeyd vurğulanır. Bu da artıq cümlənin nitqdəki önəminin aydın olmasını və bunun üzərində işlərin getdiyini göstərir.

XX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sistemli elmi sahə kimi formalaşmağa başladı. 1962-ci ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” əsəri bu dönüşün ən açıq göstəricisidir. Söz birləşməsi ilə cümlə sintaksisinin ayrıca bölmələr kimi öyrədilməsi, şagirdlərə sözlərin yalnız leksik mənaya görə deyil, həm də qrammatik əlaqəyə görə birləşdiyini göstərməyə imkan verdi. Ə. Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” əsərləri isə tabelilik və tabelsizlik əlaqələrini, uzlaşma, idarə və yanaşmanı terminoloji dəqiqliklə sistemləşdirdi (Abdullayev və b., 1985). Bu yanaşma məktəb tədrisinə də birbaşa təsir göstərdi.

Dilçiliyimizin bu mərhələsindəki metodik üstünlük, sintaktik əlaqələrin cümlə üzvləri ilə birgə öyrədilməsi idi. Mübtəda ilə xəbər arasındakı uzlaşma, xəbərlə tamamlıq arasındakı idarə, təyin ilə təyin olunan arasındakı yanaşma mücərrəd termin kimi deyil, konkret cümlə materialı üzərindən izah edilirdi. İdarə əlaqəsi öyrədilərkən hal şəkilçilərinin rolu, uzlaşma izah edilərkən şəxs-kəmiyyət uyğunluğu, yanaşma tədris edilərkən

söz sırasının əhəmiyyəti ön plana çəkilirdi. Bu cəhət Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə sintaktik sistemi arasındakı vəhdəti aşkar etmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətli idi. Bununla belə, mərhələnin məhdudluğu da göz önündə idi. Şagird çox vaxt verilmiş cümlədə əlaqəni tapır, lakin həmin əlaqənin canlı nitqin qurulmasındakı rolunu izah etməkdə çətinlik çəkirdi. Formal-qrammatik təhlil üstünlük qazandığından, dilin kommunikativ boyutu arxa plana keçirdi.

Azərbaycan dilçiliyindəki növbəti inkişaf mərhələsi funksional yanaşmanın güclənməsi ilə bağlıdır. Q. Kazımovun sintaksisə dair tədqiqatlarında sözlərin formal mövqeyi ilə yanaşı, onların məna və funksiyası da diqqət mərkəzinə çəkildi (Kazımov, 2010). Bu yanaşma sintaktik əlaqələrin tədrisi üçün mühüm metodik imkan yaratdı: şagird əlaqəni yalnız şəkilçi əsasında deyil, həm də cümlədə yaranan məna münasibəti əsasında dərk etməyə başladı. “kitabı oxumaq” birləşməsindəki idarə əlaqəsi artıq yalnız təsirlik hal şəkilçisi ilə deyil, hərəkətin obyektə yönəlməsi ilə izah olundu. “yaxşı şagird” birləşməsindəki yanaşma isə şəkilçisizliklə deyil, əlamətin əşyaya aid edilməsi məntiqi ilə başa düşüldü.

Bu mərhələ sintaktik əlaqələrin tədrisində məna ilə formanın vəhdətini ön plana çıxararaq əvvəlki formal təhlil ənənəsini tamamladı. Müəllimlər artıq şagirdə “nə var?” sualı ilə yanaşı “niyə belədir?” sualını da verməyə başladılar. Lakin bu yanaşmanın dərsliklərdə ardıcıl şəkildə əks olunması hər zaman mümkün olmadı; sinif praktikasında ənənəvi izah üsulları dominantlığını davam etdirdi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan təhsil sistemində baş verən struktur dəyişikliklər sintaktik əlaqələrin tədrisini də yeni bir döngəyə saldı. 2006-cı ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq

edilən “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” şagirdin hazır bilik əzbərləməsi modelini aradan qaldıraraq tənqidi düşüncə, müstəqil qərar vermə və yaradıcı tətbiq bacarığı modelinə keçidi rəsmiləşdirdi. Bu dəyişiklik sintaktik əlaqələrin tədrisinə birbaşa təsir etdi: artıq növləri sadalamaq kifayət etmir, şagirdin həmin əlaqələri mətn daxilində tanıması, öz cümləsini qurarkən şüurlu tətbiq etməsi zəruri hesab olunurdu.

2008–2009-cu tədris ilindən kurikulum proqramı tətbiq olunmağa başlandı. Lakin bu keçid problemsiz ötüşmədi. Onilliklər boyu biliyi diktə edən müəllimlər üçün fasilitator roluna keçmək asan deyildi; şagirdlər isə passiv mövqedən fəal araşdırmaçı mövqeyinə keçməkdə tərəddüd edirdilər. Kənd məktəblərinin müəllimlərinin çox zaman mərkəzi təlimlərdən kənarda qalması, metodiki resursların bərabər paylanmaması kurikulumun praktik tətbiqini qeyri-bərabər etdi.

2010-cu il nəşrli VIII sinif Azərbaycan dili dərslərindəki sintaktik əlaqələr mövzusu bu dönəmin müsbət nümunəsidir: əlaqələrin tərif, məna və qrammatik fərqi izahı, növlər nümunələrlə göstərilmişdir. Lakin 2023-cü il nəşrli dərslərdə sintaktik əlaqələrin növlərinin adı çəkilmir, izahı verilmir, mövzuya cəmi bir saat ayrılır (Seyidov və Əsədova, 2010). IX və XI sinif dərslərində isə bu mövzuya ümumiyyətlə toxunulmur. Bu boşluğu doldurmaq üçün müəllimlər şagirdləri imtahana hazırlamaq məqsədilə şəkilçiyə əsaslanan əzbər qaydalardan istifadə edir: “Mənsubiyyət, hal, xəbərlilik şəkilçisi gördünsə, o tərəf asılıdır”. Bu isə şagirdin “niyə?” sualını verməsinə imkan yaratmır, düşünmə bacarığını deyil, avtomatik tanıma refleksini inkişaf etdirir.

Sintaktik əlaqələrin tədrisindəki ən ciddi terminoloji mübahisə ikinci növ təyini söz birləşmələrindəki əlaqənin mahiyyəti ilə bağlıdır. Ə. Dəmirçizadə (1972, s. 44) bu birləşmədə yalnız uzlaşma əlaqəsinin olduğunu vurğulayır. Q. Kazımov və Y. Yusifov yanaşma ilə uzlaşmanın birgə işləndiyini irəli sürür; bu mövqenin əsaslandırması birinci tərəfin şəkilsiz olmasıdır. Ə. Abdullayev isə birinci tərəfin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğunu göstərərək idarə ilə uzlaşma əlaqəsinin mövcudluğunu müdafiə edir. M. Hüseynzadə, N. Dimitriyev və M. Şirəliyev isə yanaşma ilə idarə əlaqəsinin bir arada işləndiyini qeyd edirlər.

Tədqiqatçılardan Y. Qəhrəmanova II növ ismi birləşmələrin qeyri-müəyyənlik anlayışının ifadəsində rolundan bəhs edərkən bu birləşmələr arasında uzlaşma və idarə əlaqəsinin mövcudluğunu vurğulayır (Qəhrəmanova, 2025). E. Abışov bu məsələni xüsusi olaraq araşdırmış və idarə ilə uzlaşma əlaqəsinin varlığını nəticə kimi təsdiqləmişdir (Abışov, 2010). Bu fikir ayrılığının tədrisə bilavasitə təsiri var: orta məktəb dərslərlərinin birmənalılıq tələb etdiyi bir mühitdə alimlərin mübahisəli qənaətlərini şagirdə necə çatdırmaq sualı cavabsız qalır. 2000–2020-ci illər dərslərləri idarə+uzlaşma mövqeyini qəbul etmişdir; lakin bu seçimin elmi əsaslandırması dərslərdə göstərilmədiyindən şagird niyə məhz bu mövqeyin seçildiyi sualının cavabından məhrumdur.

Sintaktik əlaqələrin tədrisinin inkişaf mərhələlərini ümumiləşdirdikdə aydın olur ki, Azərbaycan dilçiliyindəki bu proses sadə qayda öyrətmə modelindən geniş nitq-mətn bacarığı modeli istiqamətinə doğru hərəkət etmişdir. Normativ-qrammatik mərhələ möhkəm qrammatik baza qoymuş, struktur mərhələ anlayışları terminoloji dəqiqliklə sistemləşdirmiş, funksional mərhələ məna ilə formanın vəhdətini ön plana çıxarmış, kurikulum mərhələsi isə şagirdin fəal tətbiq bacarığını

hədəf almışdır. Lakin bu tarixi irəliləyiş bir sıra aktual problemləri hələ də tam həll edə bilməmişdir. Dərsliklərdə sintaktik əlaqə mövzusunun müxtəlif siniflərdə qeyri-bərabər əksini tapması, terminoloji bilik ilə praktik nitq bacarığı arasındakı tarazlığın pozulması, müəllimlərin ənənəvi metodlardan tam uzaqlaşa bilməməsi bu problemlər sırasındadır. Müasir tədrisdə ən səmərəli yol — termin, nümunə, mənə, forma və nitq tətbiqinin bir-birini tamamladığı integrativ yanaşmanı həyata keçirməkdir. Sintaktik əlaqə bu zaman yalnız dərs mövzusu kimi deyil, Azərbaycan dilindəki düzgün, ardıcıl və məntiqi nitqin qurucu prinsipi kimi mənimsədilər.

Ədəbiyyat

1. Abışov, E. (2010). *İkinci növ təyini söz birləşmələrindəki sintaktik əlaqələr* (Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası).
2. Abdullayev, A. (1966). *Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən*. APİ-nin nəşriyyatı.
3. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. (1985). *Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis* (Cild 4). Maarif.
4. Seyidov, Y. M., Əsədova, T. A. (2010). *Azərbaycan dili: 8-ci siniflər üçün dərslik*. Çarşıoğlu.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2006). *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)*. Nazirlər Kabineti.
6. Dəmirçizadə, Ə. (1972). *Azərbaycan dilinin sintaksisi*. Maarif.
7. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis*. Elm və təhsil.
8. *Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis*. (1962). Azərnəşr.

9. Qəhrəmanova, Y. (2025). Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqi tarixindən. *Mahmud Kaşğarlı*, 2(3), 41–47.
10. Şərifov, İ., Şərifov, A. (1933). *Qramer: Orta məktəb üçün*. Azərnəşr.
11. Şirəliyev, M. A., Hüseynov, M. (1950). *Azərbaycan dilinin sərfi: 6–7-ci siniflər üçün*. Azərnəşr.
12. Yusifov, Y. (1992). *Azərbaycan dilinin sintaksisi*. Maarif.

“NORM ASC”-də vergi əməliyyatlarının uçotu və auditinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Cavanşir Əmirov

Açar sözlər: vergi uçotu, audit, mənfəət vergisi, aksizlər, vergi ödəmələri

Keywords: tax accounting, audit, profit tax, excise duties, tax payments

Vergi Məcəlləsində əks edilən vergi sistemi dövlət və ya bələdiyyələrin fəaliyyətinin və mövcud maliyyə təhlillərini yerinə yetirməklə pul vəsaitlərinin dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrinə köçürən fərdi, əvəzsiz və məcburi ödəniş növüdür. Azərbaycan Respublikasının bir sıra müəssisələrində hazırkı vergi sisteminə müvafiq mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi (ƏDV), aksizlər, əmlak vergisi, yol vergisi, mədən vergisi və sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi ən çox istifadə edilən vergi növləri yerinə yetirilir. Hər bir vergi növü mərkəzləşmiş xalis gəlirinin formalaşmasında iştirak etməklə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əvəzsiz rol oynayır.

Müəssisələrdə vergi uçotuna dair bütün əməliyyatların yerinə yetirilməsini vergi qanunvericiliyi tələb edərək mənfəət vergisində hesablaşmaların realizə edilməsinə də istiqamət verir.

Vergi bazası mənfəət vergisi üzrə əməliyyatların dəqiq, qüsursuz müəyyənələşməsinə və bu sahədə yerinə yetirilən hesablaşmaların vaxtında aparılmasını tələb etməklə vergi siyasətinin mahiyyətini də açıqlayır (Abdullayeva, 2023).

“Vergi Uçotu” Vergi Məcəlləsinin X fəslinin normalında yer almış və vergi qanunvericiliyinin hüququ əsasında yerinə yetirilir. Bildiyimiz kimi, vergi əməliyyatlarının uçotundakı bütün göstəricilər mühasibat uçotundakı məlumatlara əsasən formalaşsa da, başlıca məqsədi vergitutma məqsədləri üçün istifadə edilməsindədir. Ümumən, vergi uçotunun əməliyyatlarının heç birinin idarəetmə və maliyyə uçotunun mənbələrində istifadəsinə icazə verilmir. Müəssisələrdə maliyyə və idarəetmə uçotu vergi uçotundan fərqli olaraq məqsədləri də müxtəlifdir. Başlıca fərq müəssisə daxilində vergi əməliyyatları uçotunda hesaba alınmış vergi ödəyicilərinin mənfəət dəyəri maliyyə uçotunun hesabına alınmış mənfəətindən xeyli dərəcədə fərqləndirilir (Aliyev, 2021).

Vergi əməliyyatları uçotunda nəzəri aspektlər dedikdə vergi ödəyicilərinə və onunla bağlı qanunvericilikdə olan aktlara nəzarət edilməsi başa düşülür. Vergi nəzarəti sistemi vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin qeydiyyatda alınmasında və hesabatda məlumatların yoxlanılmasına istiqamətlənmiş nəzəri aspektləri özündə cəmləşdirir. Vergi əməliyyatlarının nəzarət sistemində başlıca subyekt vergi ödəyicisi, obyekt olaraq Azərbaycan Respublikasında gəlir əldə olunan sahəyə və fərdi sahibkarların yaşadıkları ərazi üzrə yerlərdə qeydiyyatda alınır. Vergi ödəyicisinin qeydiyyatda olduğu sahədən kənarda hər hansı bir vergi nümayəndəliyi və ya təsərrüfat subyektı vergi ödəyicisinin olduğu yerdə və eyni zamanda həmin təsərrüfat subyektinin aid olduğu ərazidə qeydiyyatda alınır.

Tədqiqat obyekti kimi araşdırılan “Norm” ASC-də ən çox mənfəət vergi, əlavə dəyər vergisi (ƏDV), aksizlər və sadələşdirilmiş sistem üzrə vergidən istifadə edilir. Mənfəət vergisi birbaşa vergilərə aid olaraq proporsional vergi qoyma sisteminin əsasını təşkil edir. Şirkətdən ölkə qanunvericiliyinə əsasən qazanan mənfəətinin 10-25%-i mənfəət vergisinə tutulur. Bu baxımdan mənfəət vergisi fiskal funksiyalı təyinatına görə ən böyük çəkiyə malikdir. Müəssisənin balans mənfəətindən vergi tutulması müvafiq normativ aktlarla tənzimlənir. Balans mənfəətin formalaşması müəssisənin istehsal və tədavül xərclərinin silinməsinə təsir etməklə “gəlirlərdən çıxılan” və “gəlirlərdən çıxılmayan” xərclərin siyahısının yaranmasının mahiyyətini vurğulayır. Müəssisənin “mənfəət vergisi” amortizasiya ayırmaları və həmçinin şirkətin təmirlə bağlı xərclərdən gələn gəlirin hesabına yaranır (Əliyev, 2021). Şirkətin hesablanmış əmlak vergisində “Ümumi mənfəət (zərər) hesabının debeti 521 sayılı “Vergi öhdəlikləri” hesabının krediti üzrə yazılışı ilə verilir. Bununla da şirkətin vergi təsnifatını subyektinə görə təhlil edilərkən əsas 3 növü araşdırılır:

1. Korporativ vergi planlaşdırılması;
2. Şəxsi vergi planlaşdırması;
3. Qarışıq vergi planlaşdırılması.

Korporativ vergi planlaşdırılması - müəssisə və ya şirkətin vergi planlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Burada əsas əmlak vergisi və mənfəət vergisi tədqiq edilir. Tədqiqat obyekti olan “Norm” MMC üzərindən şirkətin vergi sistemini, vergi yükünün hesablanmasını və vergi ödənilməsi qaydasını aşağıdakı şəkildə təhlil edək.

Ölkəmizdə fəaliyyətdə olan bütün şirkətlərdə olduğu kimi, “Norm” ASC-də də vergi siyasətinin başlıca məqsədi vergilərin

mahiyyəti onun funksiyasından irəli gələn gəlir və məcmuənin büdcə vasitəsi bölüşdürülməsini təmin edir. Şirkətdə vergi siyasətinin yerinə yetirilməsi dövlət tərəfindən qəbul edilən qanunvericilik və normativ aktlarla həyata keçirilir (“Norm” ASC-də vergi əməliyyatlarının aparılması və hesabatlılıq barədə daxili təqdimatlar, 2022–2023).

“Norm” ASC-də vergi siyasətinə qoyulan əsas tələblər aşağıdakılardır:

- Şirkətin vergi siyasətində Vergi Məcəlləsinin əsasını təşkil edən vacib vergi yanaşmalara əməl edilməlidir;
- Müəssisənin inkişafında dövlətin mövcud iqtisadi və maliyyə imkanları nəzərə alınmalıdır;
- Şirkətdə vergi əməliyyatlarının icrasında maliyyə quruculuğuna dair beynəlxalq təcrübədən istifadə edilməlidir;
- Dövlət tərəfindən şirkətin vergi siyasəti konsepsiyasının hazırlanması öncədən proqnozlaşdırılmalıdır.

Şirkətin vergi sisteminin başlıca məqsədi dövlət tərəfindən maliyyə vəsaitlərə olan tələbatın ödənilməsi, başqa tərəfdən isə vergi ödəmələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinə olan marağı artırmalı, eyni zamanda təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin təmin edilməsinə yol açmalıdır. Bu baxımdan vergi yükü göstəricisi “Norm” ASC-nin vergi sisteminin keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul edilir. Hər bir halda vergi yükünün optimal şəkildə qiymətləndirilməsi zamanı qarşıya çıxan problemlərin həllində vergi sisteminin doğru şəkildə qurulması durur (Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2021).

İstehsalat müəssisələrində vergi əməliyyatların uçotunun mövcud metodikasının işlənməsi vergi auditinin effektiv təşkili ilə birbaşa əlaqədardır. Azərbaycan Respublikasının Vergi

Məcəlləsinin mövcud qanunverciliyinə görə vergi inzibatçılığının mürəkkəb şəkildə icra edilməsi audit və vergi uçotu sənədlərinin yoxlanılmasında özünü göstərir. Qanunvericiliyin bu maddəsi istehsal-material və iqtisadi potensiala malik bir çox sənaye sahələrinə əhadə edir.

İqtisadi sahələrin xarakteristik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müəssisələrin vergi uçotu çərçivəsində görülən işlərlə bağlı olmaqla audit yoxlamaların və vergi hesablamaların işində özünü göstərir. Belə ki, müəssisələrin vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin təşkili xüsusi audit tapşırığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın predmeti üzrə elmi-praktiki metodikaların az olması məlum müəssisələrdə vergi əməliyyatlarının uçotunun qiymətləndirilməsində çətinlik yaradır. Bu baxımdan vergi uçotu sənədlərinin yoxlanılmasının nəzəri baxımdan qiymətləndirilməsi ümumiləşdirilməmiş və “Norm” MMC şirkətinin nəzdində araşdırılmışdır.

Müəssisələrdə sənədli yoxlama işinin təşkilində vergi əməliyyatlarının uçotu mühasibat sənədlərinin uçotunun təhlilindən başlayır. Belə sənədlərə mal-nəqliyyat qaiməsi, təhvil-təslim aktları, naryadlar, hesablar, mədaxil və məxaric orderləri, hesablaşma və bank ödəniş sənədləri daxildir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Vergi Xidməti, 2018–2023). Vergi əməliyyatlarının uçotunun metodikası vergi növləri ilə formalaşaraq “Mənfəət vergisi”, “Əmlak vergisi”, “Sosial Sığorta və gəlir vergisi”, “Sadələşdirilmiş vergi sistemi” kimi vergi növlərinin birləşməsi ilə tədqiq edilir. Bununla yanaşı, vergi əməliyyatlarının uçotunun təşkili bir sıra proqramlarla kompleks şəkildə tənzimlənməklə sənədlərin düzgün və zamanında rəsmiləşdirilməsi (əmək müqavilələri, qaimə-

fakturalar, hesab-fakturlar), elektron bəyannamələrin tətbiq edilməsi, vergi hesabatlarının işlənməsi ilə əmələ gəlir.

“Norm” ASC-də vergi uçotunun əsas prinsip və metodikası “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə”, “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına (MHBS/ İFRS) və (Yerli Uçot Standartlarına (YOS)-a uyğun yerinə yetirilir. Müəssisənin uçot proqramının təminatı “ERP sistemləri”, “1C Mühasibatlıq” və “elektron vergi platformaları (e-taxes.gov.az) ilə elektron şəkildə yerinə yetirilir.

“Norm ASC” müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatlar həm vergi uçotu və həm də audit hesabatlarını əsaslı şəkildə təhlil edəcəyik. Aparılan təhlillər izahlı qeydlər üzərindən araşdırılaraq müəssisənin maliyyə vəziyyəti tədqiq edilməklə yanaşı, istehsalçıların tələb və kriteriyaları nəzərə almış olunacaq. İlk olaraq müəssisənin vergi uçotu və maliyyə vəziyyətinin hesabatı rəsmi saytında qeyd olunduğu dövrə (2017 və 2018) uyğun araşdırılacaq (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2023).

2018-ci ilə əsasən maliyyə hesabatının təhlilində aktivlərin dəyərində 14,000,000 milyon AZN azalma müşahidə edilmişdir, bunun başlıca səbəbi həmin ildə təxirə salınmış vergi aktivinin hesabatdan silinməsidir. Burada tikinti sahəsində azalmalar və onların səbəbi hesabatda qeyd olunmadığı üçün bu da izahlı təhlilin verilməsində çətinlik yaradır. Sadəcə bu haqda mülahizə yürüdərək amortizasiya xərclərinin qeyd olunmaması və ya dəyərsizləşdirilməsini deyə bilərik. Maliyyənin PVHH hesabatında mövcud amortizasiya dəyərinin 11,397,000 AZN qeyd edilməklə tikinti sahəsində realizə oluna biləcək sahələrə xərclənən məbləğin 2,739,000 AZN təşkil etdiyini araşdırdıq

(Norm” ASC – İllik hesabatlar və rəsmi məlumatlar (www.norm.az)).

2018-ci ildə tikinti mallarının satışından qazanılan məbləğin 3,000,000 AZN-ni keçməsi debitor borcunda ciddi fərqlərin olduğunu göstərir. Belə ki, 2018-ci ilin maliyyə hesabatında uzunmüddətli aktivlərində 14,000,000 AZN dəyərində görülən azalma mövcud aktivlərində 8,000,000 AZN dəyərində artımın olduğunu müəyyən etmişdir. Bu zaman, ümumən, arada fərq 6,000,000 AZN dəyərində olmuşdur (Babayeva, 2020).

Eyni ilə 2017-ci il üzrə “Norm MMC”-nin mənfəət üzrə 14 milyon manat defisiti olmaqla 2018-ci ildə bu 20 milyon dəyərində müəyyənləşmişdir. Norm MMC-nin maliyyə vəziyyəti barəsində hesabatların təhlili üçün “Norm ASC”-nin rəsmi saytında dərc olunmuş 2021 və 2022-ci illərə dair sənədləri araşdıracağıq. Əlbəttə ki, Norm MMC-də vergi uçotu və maliyyə hesabatlarının izahlı qeydlər əks olunmadığı üçün işin tədqiqi çətin oldu, buna baxmayaraq, rəsmi saytda dərc edilmiş maliyyə hesabatlarından istifadə etməyə çalışdıq.

“Norm ASC”-nin rəsmi saytında 2021-ci ilin təqviminə görə maliyyə hesabatları yer almışdır. Təvqim hesabatına əsasən müəssisənin gəliri öncəki illərə əsasən 9,3% nisbətində artmış, bu da 170.86 milyon dəyərində ölkə iqtisadiyyatına fayda vermişdir (İqtisadiyyat ixtisası üzrə magistr hazırlığı üçün proqram, 2023).

Həmçinin şirkətin mənfəət gəliri öncəki ilə əsasən 41.2 milyon manat dəyərində artmışdır. Bu da təxminən 2019 və 2020-ci ilə görə 11,3% faiz nisbətində artmasını müəyyən etmişdir. Həmin ildə istehsalatda gündə 5,300 ton klinker sement verməklə Cənubi Qafqazda mövqeyini qoruduğunun əsaslı sübutudur.

2021-ci ildə “Norm ASC”-də xalis mənfəət gəliri 28.5 milyon dəyərində olmuşdur.

“Norm” ASC 2022-ci ilinin audit nəticələrinə əsasən satış gəliri 19% artmaqla 203,6 milyon təşkil etmiş, ümumi gəlir isə 28% artmış, bununla birgə mənfəət gəliri 34%, vergidən əvvəlki mənfəəti isə 40% artmaqla 51 milyon AZN-ə qədər artmışdır.

“Norm” ASC 2022-ci ilin audit olunmuş maliyyə nəticələrini açıqlayıb. Şirkətin ötən ilki maliyyə göstəriciləri əvvəlki illə müqayisədə xeyli yüksəlib. Belə ki, satış gəliri 19% artaraq 203,6 milyon AZN təşkil edib, ümumi gəliri isə 27% artıb (Əhmədov, 2017).

“2022-ci ildə yüksək global inflyasiya şəraitinə baxmayaraq, xərcləri səmərəli idarə etməklə, mənfəətlilik göstəricilərimizi yaxşılaşdırmışıq. Nəticədə, dövlət büdcəsinə 15 milyon AZN mənfəət vergisi və digər vergilər ödəmişik ki, bu rəqəm “Norm” MMC üçün rekord göstərici hesab oluna bilər” (“Norm” ASC-də vergi əməliyyatlarının aparılması və hesabatlılıq barədə daxili təqdimatlar, 2022–2023).

2023-cü ilin maliyyə hesabatına dair aparılan təhlillərdə “Norm”ASC-nin maliyyə göstəriciləri əvvəlki illərə nisbətən 11% artırmaqla 226 milyon dəyərində artım qeyd olunmuşdur, bütövlükdə ümumi gəlir 110 milyona çatmışdır. Vergi əməliyyat mənfəəti isə 8,1 milyon artmaqla toplamda 64 milyon keçərək əvvəlki illərin mənfəətinə nisbətən 31% artmışdır (“Norm” ASC-də vergi əməliyyatlarının aparılması və hesabatlılıq barədə daxili təqdimatlar, 2022–2023).

Vergi əməliyyatlarının uçotunun metodik təhlilində sənədlərin məzmununun mövcud normativlərə uyğun olması və düzgünlüyünün araşdırılması əhəmiyyətli hesab edilir

(Abdullayeva, 2023). Burada qarşıda daha vacib olan mənfəət vergisinin və Əlavə Dəyər Vergisinin (ƏDV) hesablanmasıda yol verilən nöqsanların araşdırılması vəzifəsi durur. Mənfəət vergisinin məbləğində süni şəkildə azalmalar aşkar olunduqda həmin nöqsanlar təhlil edilməlidir. Belə ki, mənfəət vergisinin süni şəkildə azalmasına səbəb olan 2 məsələdən ən aktualı olan vəsaitlərin uçotunun aparılması və gəlirdən gələn xərclərin düzgün hesablanmasıdır (Əliyev, 2021).

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, T. (2023). *Vergi sistemində şəffaflığın artırılması yolları*.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Vergi Xidməti. (2018–2023). *İllik analitik hesabatlar*. <https://www.taxes.gov.az/az/page/hesabatlar>
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2021). *Beynəlxalq standartlara əsaslanan maliyyə hesabatları təqdimatı*. <http://www.maliyye.gov.az/>
4. Azərbaycan Respublikası. (2023). *Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi*. <https://www.e-qanun.az/framework/46948>
5. Babayeva, L. (2020). *Audit və vergi uçotunda informasiya texnologiyalarının tətbiqi*.
6. Dövlət İmtahan Mərkəzi. (2023). *İqtisadiyyat ixtisası üzrə magistr hazırlığı üçün proqram*.
7. Əhmədov, E. (2017). *Kommersiya təşkilatlarında auditin təşkili və səmərəliliyi*.
8. Əliyev, E. (2021). *Vergi nəzarətində texnoloji innovasiyalar*. ADNSU.
9. Əliyev, V. Ə. (2021). *Mühasibat uçotu və vergi uçotu sistemlərinin müqayisəli təhlili*.

10. Əliyev, Z. (2021). *Azərbaycanda vergi siyasətinin müasir vəziyyəti və audit mexanizmləri*.
11. Norm ASC. (2022–2023). *Vergi əməliyyatlarının aparılması və hesabatlılıq barədə daxili təqdimatlar* [Daxili korporativ materiallar].

Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də daxili auditin rəqəmsallaşdırılması

Tanırverdi Əmiraslanlı

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, daxili audit, avtomatlaşdırma, böyük verilənlər, süni intellekt, risk idarəetmə, maliyyə nəzarəti, Bulud texnologiyaları, şəffaflıq, korporativ idarəetmə*

Keywords: *digitalization, internal audit, automation, big data, artificial intelligence, risk management, financial control, Cloud technologies, transparency, corporate governance*

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də daxili auditin rəqəmsallaşdırılması müasir texnologiyaların tətbiqi ilə audit proseslərinin effektivliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Rəqəmsallaşma, auditin dəqiqliyini, şəffaflığını və operativliyini gücləndirərək, qurumun korporativ idarəetmə səviyyəsini yüksəldir. Bu prosesdə süni intellekt, böyük verilənlər analitikası və avtomatlaşdırılmış proqram təminatları əsas rol oynayır.

Rəqəmsal audit sistemləri maliyyə əməliyyatlarının real vaxt rejimində monitorinqini, risklərin erkən aşkarlanmasını və hesabatların avtomatlaşdırılmasını təmin edir. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC kimi böyük bir təşkilatda, rəqəmsallaşma logistika, infrastruktur və maliyyə idarəetməsi kimi mürəkkəb sahələrdə auditi sadələşdirir.

Məsələn, bulud əsaslı platformalar audit məlumatlarının mərkəzləşdirilmiş saxlanması və təhlükəsizliyini təmin edir, eyni zamanda komanda üzvləri arasında məlumat mübadiləsini asanlaşdırır. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma personalın ixtisasının artırılmasını tələb edir. Auditorlar yeni texnologiyalara uyğunlaşmalı, məlumat analitikası və rəqəmsal alətlərdən istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də bu prosesə investisiya qoyulması uzunmüddətli perspektivdə xərcləri azaldacaq və beynəlxalq standartlara uyğunluğu təmin edəcək.

Rəqəmsallaşmanın uğurlu tətbiqi üçün strateji planlaşdırma, infrastruktur yenilənməsi və davamlı təlim proqramları vacibdir. Bu, qurumun daxili nəzarət mexanizmlərini gücləndirərək, səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətini artıracaq. “Azərbaycan Dəmir Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətində (QSC) daxili auditin rəqəmsallaşdırılması müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təşkilatın idarəetmə və nəzarət sistemlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün strateji bir addımdır. Dəmir yolu sektoru kimi mürəkkəb və geniş infrastruktur şəbəkəsinə malik olan bir qurumda rəqəmsallaşma, əməliyyatların şəffaflığını, dəqiqliyini və operativliyini təmin etməklə yanaşı, korporativ idarəetmənin keyfiyyətini yüksəldir. Bu proses müasir texnologiyalardan istifadə edərək audit fəaliyyətlərini avtomatlaşdırmağa, riskləri erkən aşkarlamağa və hesabatların hazırlanmasını asanlaşdırmağa yönəlib.

Rəqəmsallaşma daxili auditin ənənəvi metodlarını müasir alətlərlə əvəz edərək prosesləri daha sürətli və effektiv edir. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də bu proses maliyyə əməliyyatlarının, logistika fəaliyyətlərinin və infrastruktur idarəetməsinin monitorinqini optimallaşdırmağa imkan verir. Rəqəmsal audit platformaları real vaxt rejimində məlumatların təhlilini təmin edir, bu da auditorlara potensial uyğunsuzluqları və ya riskləri dərhal

müəyyənləşdirməyə kömək edir. Böyük verilənlər analitikası və süni intellekt (AI) kimi texnologiyalar böyük həcmli məlumatları təhlil edərək qərar qəbulu prosesini dəstəkləyir və insan səhvlərini minimuma endirir. Bu, xüsusilə dəmir yolu kimi yüksək həcmli maliyyə və əməliyyat axınlarının olduğu bir sektorda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal audit sistemləri müxtəlif texnologiyalardan istifadə edir. Bulud əsaslı platformalar məlumatların mərkəzləşdirilmiş saxlanmasını və təhlükəsizliyini təmin edir, bu da audit komandalarının məlumatlara istənilən vaxt və yerdən daxil olmasını asanlaşdırır. Süni intellekt alətləri mürəkkəb maliyyə əməliyyatlarını təhlil edərək anomaliyaları və ya potensial saxtakarlıq hallarını aşkar edir. Məsələn, maşın öyrənməsi alqoritmləri keçmiş məlumatlara əsasən risk nümunələrini müəyyənləşdirərək auditorlara prioritet sahələrə diqqət yetirməyə kömək edir. Robotlaşdırılmış proses avtomatlaşdırması (RPA) isə rutin vəzifələri avtomatlaşdıraraq auditorların daha strateji məsələlərə fokuslanmasını təmin edir (Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları Fondları, 2023).

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də bu texnologiyaların tətbiqi logistika və infrastruktur kimi sahələrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dəmir yolu nəqliyyatının planlaşdırılması, texniki xidmət və resurs idarəetməsi rəqəmsal audit vasitəsilə daha dəqiq izlənilə bilər. Bu, xərclərin optimallaşdırılmasına və resursların səmərəli istifadəsinə kömək edir. Eyni zamanda, rəqəmsal sistemlər hesabatların hazırlanmasını avtomatlaşdıraraq vaxt və resurslara qənaət edir. Məsələn, ənənəvi olaraq saatlar çəkən hesabatların hazırlanması indi bir neçə dəqiqəyə başa gələ bilər. Rəqəmsallaşma prosesi bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilər. İlk olaraq, infrastruktur yenilənməsi üçün böyük ilkin investisiyalar tələb olunur. Yeni sistemlərin qurulması, proqram təminatının

integrasiyası və məlumatların köçürülməsi xərcləri artırır. Bununla yanaşı, personalın ixtisasının artırılması zərurəti də ortaya çıxır. Auditorlar rəqəmsal alətlərdən istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirməli, məlumat analitikası və süni intellekt kimi sahələrdə təlim keçməlidirlər. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC davamlı təlim proqramları təşkil etməli və beynəlxalq təcrübələrdən faydalanmalıdır. Məsələn, beynəlxalq dəmir yolu şirkətlərinin rəqəmsallaşma təcrübələri öyrənilərək yerli şərtlərə uyğunlaşdırıla bilər.

Digər bir çətinlik məlumat təhlükəsizliyidir. Rəqəmsal sistemlərə keçid məlumatların kiberhücumlara qarşı həssaslığını artırır. Buna qarşı güclü şifrələmə metodları, çoxsəviyyəli autentifikasiya sistemləri və müntəzəm təhlükəsizlik yoxlamaları tətbiq edilməlidir. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməli, məlumatların təhlükəsiz saxlanması və konfidensiallığın qorunması prioritet olmalıdır (Məmmədov, 2022).

Rəqəmsallaşma “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin daxili audit sistemini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmağa imkan verəcək. Bu, ISO 31000 (Risk İdarəetmə) və IIA (Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutu) standartlarına uyğunluğu təmin edərək qurumun rəqəbat qabiliyyətini artıracaq. Eyni zamanda, rəqəmsal audit sistemləri xərcləri azaldacaq, əməliyyat səmərəliliyini yüksəldəcək və qərar qəbulu prosesini sürətləndirəcək. Uzunmüddətli perspektivdə bu, qurumun maliyyə dayanıqlığını və xidmət keyfiyyətini gücləndirəcək.

Rəqəmsallaşma həmçinin qurumun şəffaflığını artıraraq maraqlı tərəflərin, o cümlədən dövlət orqanlarının və beynəlxalq tərəfdaşların etimadını qazanmağa kömək edəcək. Dəmir yolu

sektorunda regional və beynəlxalq layihələrdə iştirak edən “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC üçün bu, xüsusilə vacibdir. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti kimi layihələrdə şəffaf və effektiv audit sistemləri beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığı asanlaşdırır (Azərbaycan Dəmir Yolları QSC, 2024).

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də daxili auditin rəqəmsallaşdırılması təşkilatın səmərəliliyini, şəffaflığını və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün mühüm bir addımdır. Bu proses süni intellekt, böyük verilənlər analitikası və bulud texnologiyaları kimi müasir alətlərdən istifadə etməklə auditin keyfiyyətini yüksəldir. Çətinliklərə baxmayaraq, strateji planlaşdırma, personalın təlimi və təhlükəsizlik tədbirləri ilə bu proses uğurla həyata keçirilə bilər. Rəqəmsallaşma qurumun uzunmüddətli inkişafına töhfə verərək, beynəlxalq standartlara uyğunlaşmağa və regional liderliyini gücləndirməyə imkan yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC. (2024). *İllik hesabat*. <https://www.ady.az>
2. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları Fondları. (2023). *Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (IFRS)*. IFRS Foundation. <https://doi.org/10.1016/j.ifrs.2023.01.002>
3. Məmmədov, A. (2022). Nəqliyyat sektorunda iqtisadi effektivlik və audit. *İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 5(2), 45–58. <https://doi.org/10.32456/eaj.2022.45.58>

Azərbaycan dili dərslərində mətnlərin yaradıcı təfəkkürün inkişafına təsiri

Fidan Məmmədova

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, yaradıcı təfəkkür, mətnlə iş, koqnitiv inkişaf, dil kompetensiyaları, interaktiv metodlar*

Keywords: *Azerbaijani language, creative thinking, work with text, cognitive development, language competencies, interactive methods*

Müasir təhsil paradigmasının fundamental hədəfi fərdə yalnız hazır biliklər mexanizmini ötürmək deyil, həm də onlarda tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü formalaşdırmaqdan ibarətdir. İnformasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafı fonunda yaradıcı təfəkkür, yəni kreativlik fərdin qeyri-standart vəziyyətlərdə çevik qərarlar qəbul etməsi, problemlərə orijinal yanaşmalar nümayiş etdirməsi üçün zəruri koqnitiv resursa çevrilmişdir.

Azərbaycan dili fənninin tədrisi prosesi bu kontekstdə müstəsna funksional əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat göstərir ki, dil dərslərində linqvistik qaydaların quru, mexaniki şəkildə əzbərlədilməsi şagirdlərin intellektual potensialını məhdudlaşdırır. Müasir kurikulum sistemində isə dil dərslərinin nüvəsini mətn təşkil edir.

Mətnlərin düzgün seçilməsi və onun üzərində yaradıcı iş strategiyalarının qurulması şagirdin daxili yaradıcılıq potensialını stimullaşdıran ən effektiv amildir. Bu baxımdan, Azərbaycan dili dərslərində mətnlərin yaradıcı təfəkkürün inkişafına təsir mexanizmlərinin elmi-metodik nöqteyi-nəzərdən araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan mətnlərin şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirmək, bu prosesin effektivliyini artıran elmi-metodik konseptləri və iş formalarını sistemləşdirməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan vəzifələr bunlardır:

1. Müasir dilçilik və pedaqogikada “mətn” kontekstində yaradıcı təfəkkürün inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil etmək.
2. Yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına xidmət edən mətn tiplərini və onların struktur-semantik meyarlarını müəyyənləşdirmək.
3. Mətn üzərində aparılan dərkətmə yönümlü (koqnitiv) tapşırıqların tipologiyasını hazırlamaq.

Tədqiqat prosesində sistemli analiz, müqayisəli-pedaqoji təhlil, struktur-funksional yanaşma və mövcud kurikulum materiallarının interpretasiyası metodlarından istifadə edilmişdir. Psixolinqvistika və koqnitiv metodikanın elmi prinsiplərinə əsaslanaraq, mətnin qavranılması prosesinin təfəkkür fəaliyyəti ilə interaktiv əlaqəsi modelləşdirilmişdir.

Yaradıcı təfəkkür – mövcud biliklər əsasında tamamilə yeni, orijinal ideyaların, məhsulların yaradılması və ya problemlərin fərqli həlli yollarının tapılması bacarığıdır. Psixolinqvik nöqteyi-nəzərdən mətn, sadəcə cümlələr ardıcılığı deyil, müəllif tərəfindən kodlaşdırılmış və oxucu tərəfindən dekodlaşdırılması

- yenidən mənalandırılması tələb olunan mental struktur tərkib hissəsidir.

Azərbaycan dili dərslərində şagird mətnlə qarşılaşarkən bir neçə koqnitiv mərhələdən keçir:

- Reseptiv mərhələ: İnformasiyanın birbaşa qəbulu və sözlərin semantik variantlarının dərkisi.
- Analitik-sintetik mərhələ: Mətndəki səbəb-nəticə əlaqələrinin, mikromövzuların izolyasiyası və ümumiləşdirilməsi.
- Kreativ (yaradıcı) mərhələ: Mətnin alt qatındakı (subteks) mənalara oxucu tərəfindən subyektiv şəkildə yenidən istehsalı.

Yaradıcı təfəkkür məhz bu üçüncü mərhələdə aktivləşir. Əgər mətn şagirddə sual doğurursa, onu standart düşüncə qəliblərindən çıxmağa məcbur edirsə, deməli, onun yaradıcı təfəkkür resursları işə düşmüşdür. Azərbaycan dilinin zəngin leksik-semantik imkanları, frazeoloji birləşmələri, metaforik qatı şagirdə obrazlı düşünmək və assosiativ əlaqələr qurmaq üçün geniş zəmin yaradır.

Hər bir mətn yaradıcı təfəkkürü eyni dərəcədə inkişaf etdirə bilməz. Ənənəvi dərsliklərdə tez-tez rast gəlinən, yalnız nəsihətamiz və birtərəfli sonluqla bitən didaktik mətnlər şagirdə alternativ düşünmək imkanı tanımır.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün mətnlər aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir:

1. Problem-əsaslı mətnlər: Mətnin daxilində şagirdin dərhal həll edə bilməyəcəyi, müzakirəyə və fərqli baxış bucaqlarına açıq olan sosial, mənəvi və ya məntiqi bir konflikt olmalıdır.

2. Qeyri-müəyyənlik prinsipi: Sonluğu birbaşa müəllif tərəfindən həll edilməyən, şagirdin təxəyyülünə buraxılan mətnlər kreativliyi ən yüksək səviyyəyə çatdırır.
3. İntertekstuallıq: Şagirdin digər fənlərdən (tarix, coğrafiya, biologiya) və ya həyat təcrübəsindən qazandığı biliklərlə sintez yarada biləcəyi çoxşaxəli mətnlər.
4. Emosional və estetik rezonans: Şagirdə emosional reaksiya (empatiya, təəccüb, ironiyanı anlamaq) doğuran mətnlər beynin sağ yarımkürəsini aktivləşdirərək bədii-yaradıcı təfəkkürü stimullaşdırır.

Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan dili dərslərində tətbiq edilə biləcək interaktiv iş formalarını aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1. Mətnin strukturunun və süjet xəttinin yaradıcı transformasiyası

- Alternativ sonluq yazmaq: Şagirdlərə mətndəki kulminasiya nöqtəsinə qədər olan hissə təqdim edilir. Onlar hadisələrin gedişatını tamamilə fərqli istiqamətə yönəldərək öz orijinal sonluqlarını qururlar.
- Perspektivin dəyişdirilməsi (Rolların inversiyası): Hadisənin mətndəki baş qəhrəmanın deyil, ikinci dərəcəli, yaxud mənfi bir obrazın, hətta mətndə yer alan cansız bir obyektin dilindən nəql edilməsi. Bu metod şagirdə "çoxyönlü təfəkkür" (lateral thinking) bacarığını formalaşdırır.

2. Linqvistik və semantik yaradıcılıq oyunları

- Sözlərin assosiativ xəritəsi: Mətndəki açar sözlərin ətrafında şagirdlərin tamamilə yeni metaforalar və bənzətmələr qurması təmin edilir.
- "Bəs belə olsaydı?" (Eksperimental fərziyyə): Mətdən hər hansı bir linqvistik və ya faktiki faktı çıxarmaqla yaranacaq yeni semantik mühiti proqnozlaşdırmaq.

3. Tənqidi-yaradıcı təhlil metodları

- "Altı düşüncə papağı" (Edvard de Bono metodu): Mətnin təhlili zamanı şagirdlər fərqli rəngli papaqların (emosional, optimist, tənqidi, yaradıcı və s.) prinsipləri ilə mətnə yanaşırlar. Burada xüsusilə "yaşıl papaq" mərhələsində mətndəki problemə tamamilə alternativ və absurd dərəcədə yaradıcı həll yolları təklif olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dili dərslərində mətn, sadəcə qrammatik qaydaların tətbiq edildiyi statik bir material kimi deyil, şagirdin koqnitiv strukturunu dəyişdirən bədii-intellektual platforma kimi əsaslandırılmışdır. Tezisdə irəli sürülən praktik tövsiyələr, mətn növləri üzrə tapşırıq modelləri ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili müəllimləri tərəfindən dərslərin planlaşdırılmasında, həmçinin gələcək dərsləklərin tərtibində metodik vəsait kimi istifadə oluna bilər. Azərbaycan dili dərslərində mətnlərlə iş mexanizminin yaradıcı kontekstdə qurulması şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətini reproduktiv (təkrarçılıq) səviyyədən produktiv (yaradıcılıq) səviyyəsinə qaldırır. Tədqiqat göstərir ki, mətn üzərində aparılan yaradıcı fəaliyyətlər şagirdlərin həm dil kompetensiyalarını zənginləşdirir, həm də onları gələcək həyatda rastlaşacaqları mürəkkəb problemləri çevik və kreativ şəkildə həll etməyə hazırlayır. Təhsildə yaradıcı təfəkkürün inkişafı birbaşa olaraq dil dərslərində tətbiq olunan mətn strategiyalarından asılıdır.

Azərbaycan dili dərslərində müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi

Sara Abiyeva

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, müasir təlim texnologiyaları, kurikulum, interaktiv təlim, dil kompetensiyaları*

Keywords: *Azerbaijani language, modern teaching technologies, curriculum, interactive learning, language competencies*

Müasir təhsil sisteminin əsas məqsədi təhsilalanların müstəqil düşüncəli, demokratik ruhlu, yüksək bilik və bacarıqlara yiyələnmiş şəxsiyyət kimi yetişdirməkdir. Buna görə də müasir tədrisin təşkil edilməsində, təlimin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə müasir texnologiyalardan istifadə etmək zəruri hesab olunur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiya olunması, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, təlim prosesinin daha səmərəli təşkil olunmasına, şagirdlərin dərslə marağının artırılmasına, onların fəal öyrənmə bacarıqlarının inkişaf etməsinə mühüm töhfə verir.

Azərbaycan dili fənninin tədrisində də müasir texnologiyaların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatda göstərilir ki, müasir texnologiyaların Azərbaycan dili fənninin tədrisində tətbiq edilməsi, təhsilalanların öyrənmə mühitinin daha interaktiv şəkildə təşkil edilməsinə imkan verir.

Eyni zamanda, müasir texnologiyalar təhsilalanların müstəqil düşünmə, oxu, yazı, dinləmə, anlama, danışma kimi bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Müasir kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan dili fənninin tədris prosesində müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinin araşdırılması xüsusi elmi-metodik aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan müasir təlim texnologiyalarının elmi-nəzəri və metodik əsaslarını sistemləşdirib araşdırmaq, bu texnologiyaların tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolunu müəyyən etmək, və rəqəmsal alətlərin dil tədrisindəki funksional imkanlarını təhlil etməkdən ibarətdir.

Qarşıya qoyulan vəzifələr bunlardır:

1. Azərbaycan dili fənninin tədrisində istifadə olunan müasir texnologiyaların nəzəri və elmi-metodik əsaslarını araşdırmaq.
2. Müasir təlim texnologiyalarının Azərbaycan dili fənninin tədrisində tətbiq olunmasının təlim prosesinə və şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafına təsirini təhlil etmək.
3. Rəqəmsal alətlərdən istifadənin imkanlarının Azərbaycan dili fənninin tədrisində tətbiq yollarını müəyyən etmək.

Tədqiqat prosesində analiz və sintez, müqayisəli-pedaqoji təhlil, mövcud kurikulum materiallarının interpretasiyası, struktur-funksional yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Müasir texnologiyalar – təhsil prosesinin strateji komponentlərini məqsəd, məzmun, vasitə, metod, qiymətləndirməni elmi-nəzəri əsaslar üzərində sintez edən mühüm pedaqoji sistemdir. Onlar yalnız bilik ötürməklə kifayətlənmir. Şagirdlərin idrak fəallığını stimullaşdırır. Onların

yaradıcılıq qabiliyyətlərini, tənqidi, məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək yolu ilə təhsilin keyfiyyətini davamlı olaraq yüksəldir. Bu prosesdə müəllimin rolu ənənəvi təlimdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Müəllim informasiya mənbəyi kimi çıxış etmir. Tədris prosesinin moderatoruna çevrilir.

Azərbaycan dili fənninin tədrisi zamanı şagirdlərə yalnız nəzəri biliklərin mənimsədilməsi ilə kifayətlənmək olmaz. Şagirdlərin bacarıqlarını kompleks şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır. Buna görə də müasir texnologiyaların Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi şagirdlərin bacarıqlarını, təfəkkürünü, idrak və emosional inkişafını gücləndirməkdə mühüm metodik vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Dərslərdə istifadə olunan elektron resurslar, interaktiv lövhələr, elektron təqdimatlar, multimedia vasitələri, interaktiv tapşırıqlar dərslərin dinamik şəkildə təşkil edilməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan müasir texnologiyaları tətbiqi imkanlarına və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1. Multimedia texnologiyaları

Multimedia texnologiyaları tədris prosesində mətn, səs, video, animasiya kimi müxtəlif informasiya vahidlərinin bir yerdə tətbiqinə əsaslanır. Multimedia texnologiyaları şagirdlərin mövzunu daha yaxşı qavramasına, şagirdlərin diqqətinin cəlb edilməsinə imkan yaradır. Azərbaycan dili dərslərində multimedia vasitələrindən mətn təhlili, dil qaydalarının izahı, nitq inkişafı zamanı istifadə etmək mümkündür. Vizual, səsli materiallar şagirdlərin mövzuya marağının daha da artmasına şərait yaradır.

Nümunə: Mətn üzərində iş zamanı müəllim əvvəlcə mövzu ilə bağlı qısa video nümayiş etdirir, sonra şagirdlərdən videonun məzmununa uyğun plan və ya kiçik mətn hazırlamalarını istəyə bilər.

2. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları

Azərbaycan dili dərslərində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları müasir təhsil prosesində əsas vasitələrdən biri hesab olunur. İKT vasitələrindən mətnlər üzərində işin təşkilində, dil qaydalarının izah edilməsində, interaktiv tapşırıqların hazırlanmasında, söz ehtiyatının artırılmasında istifadə oluna bilər.

Nümunə: “İsim” mövzusu tədris edilərkən müəllim interaktiv lövhədə şəkillər və sxemlər təqdim edə, daha sonra şagirdlər Wordwall və ya Kahoot platformasında hazırlanmış tapşırıqları yerinə yetirə bilərlər. Bu fəaliyyət şagirdlərin mövzunu daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir.

3. Keys texnologiyası

Keys texnologiyası şagirdlərin təfəkkürünü, müstəqilliyini inkişaf etdirmək üçün fəal şəkildə istifadə olunan texnologiyadır. Bu texnologiyanın əsas məqsədi şagirdlərə müəllimin rəhbərliyi altında müstəqil araşdırma aparmaq imkanı yaradır. Azərbaycan dili dərslərində keys texnologiyasından mətnlərin təhlili zamanı, dil hadisələrinin öyrənilməsi, nitqdə olan səhvlərin müəyyən edilməsi zamanı istifadə olunur. Şagirdlərə müəyyən situasiya təqdim edilə bilər və onlar bu mövzuda müstəqil araşdırma edə bilərlər.

Nümunə: Şagirdlərə sosial şəbəkələrdə rast gəlinən dil səhvlərini əks etdirən nümunələr təqdim edilir. Onlar bu səhvləri müəyyənləşdirib, düzəlişlər edirlər və fikirlərini əsaslandırırlar.

4. Əməkdaşlıq və interaktiv təlim texnologiyaları

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlər arasında əlaqə yaratmaq, əməkdaşlığı gücləndirmək üçün istifadə edilən texnologiyadır. Azərbaycan dili dərslərində əməkdaşlıq texnologiyalarından müzakirələr, qrup işləri, fikir mübadiləsi, debatlar zamanı istifadə olunur.

Nümunə: Şagirdləri müəyyən qruplara bölünərək verilmiş mətnə frazeoloji birləşmələri müəyyən edir, onların mənasını izah edir və nəticələri sinif qarşısında təqdim edirlər.

5. Layihə əsaslı təlim texnologiyası

Bu texnologiya şagirdlərin müstəqil düşünmə, problem həll etmə, əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər onlara maraqlı olan problem və mövzular üzərində işləyirlər. Layihə əsasla öyrənmə şagirdlərin motivasiyasını artırır. Azərbaycan dili fənninin tədrisində bu texnologiyadan şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətlərinin təşkili üçün istifadə oluna bilər.

Nümunə: Şagirdlər “Azərbaycan dilində alınma sözlər” mövzusunda kiçik araşdırma aparır, topladıqları məlumatları təqdimatlar şəklində hazırlayaraq sinifə təqdim edirlər.

6. Modul və fərdiləşdirilmiş təlim texnologiyaları

Bu texnologiyalar tədris prosesinin şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə, öyrənmə sürətinə, onların ehtiyaclarına uyğun təşkil edilməsinə əsaslanır. Azərbaycan dili dərslərində müəllim şagirdlərin fərdi bacarıqlarını nəzərə alaraq müxtəlif səviyyəli tapşırıqlar hazırlaya bilər. “Nitq hissələri” mövzusu modullara bölünərək hər modul üzrə fərqli səviyyədə tapşırıqlar hazırlanır və şagirdlərin bilik səviyyəsinə, öyrənmə tempinə uyğun tətbiq olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dili dərslərində müasir təlim texnologiyalardan istifadənin imkanları

araşdırılmış, tətbiq olunan müasir texnologiyalar təsnif edilmiş, onların şagirdlərin bacarıqlarının inkişafındakı rolu müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilən nəticələr Azərbaycan dili dərslərinin daha səmərəli təşkili və müasir texnologiyaların tətbiqi zamanı müəllimlər üçün faydalı ola bilər.

Praktik tövsiyələr:

- Azərbaycan dili dərslərində şagirdlər süni intellekt tərəfindən hazırlanan mətnlə onların öz yazdıqları mətni müqayisə etmələri tövsiyə olunur.
- Şagirdlərin gündəlik olaraq istifadə etdikləri sosial şəbəkələrdə rast gəlinən dil səhvlərinin tədris prosesinə gətirilməsi və onların redaktə edilməsi dərs prosesini real həyatla əlaqələndirə bilər.
- Şagirdlərin hazırladığı təqdimat və layihələrin elektron portfolio şəklində toplanması fərdi şəkildə inkişafını izləməyə şərait yarada bilər.

Müasir texnologiyalar Azərbaycan dili fənninin tədrisinin imkanlarını daha da genişləndirərək öyrənmə prosesinin daha çevik qurulmasına şərait yaradır. Rəqəmsal təlim alətlərindən düzgün istifadə etmək şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətinin zənginləşməsinə imkan verir.

Planlaşdırılan davranış nəzəriyyəsi

Ofelya Nəsirova

Açar sözlər: *istehlakçı davranışı, davranış nəzəriyyəsi, sağlam qidalanma, ekoloji davranış, subyektiv norma*

Keywords: *consumer behavior, behavioral theory, healthy eating, environmental behavior, subjective norm*

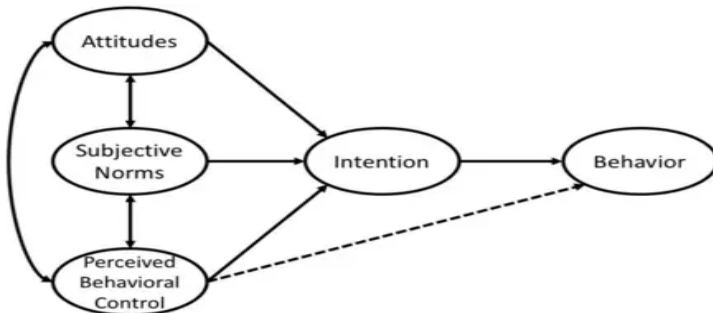
Müasir biznes və iqtisadiyyat sahələrində ən əhəmiyyətli tədqiqat sahələrindən biri istehlakçı davranışının öyrənilməsidir. istehlakçıların qərar qəbul etmə mexanizmlərinin, eləcə də bu mexanizmlərin sosial, psixoloji və iqtisadi dəyişənlərə təsirinin öyrənilməsinə həsr etməlidirlər. İstehlakçı davranışlarının izah edilməsi və proqnozlaşdırılması məqsədilə müxtəlif nəzəri baxışlar formalaşmışdır. Bu nəzəriyyələr arasında fərdin və fərdlərin niyyət və davranışları arasındakı əlaqələri sistemli şəkildə izah edən “Planlaşdırılan davranış nəzəriyyəsi” xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nəzəriyyədə, fərdlərin hər hansı davranışları həyata keçirmək niyyəti onların davranışa münasibəti, subyektiv normalar və qavranılan davranış nəzarətləri kimi əsas determinantların təsiri altında formalaşır. Elə bu xüsusiyyətinə görə də, planlaşdırılan davranış nəzəriyyəsi istehlakçı davranışlarının öyrənilməsində, idarəetmə, iqtisadiyyat və digər sosial elmlərdə geniş tətbiq olunan nəzəri çərçivələrdən biri kimi hesab olunur (Nəsirova, 2025).

1985-ci ildə İsaak Ajzen tərəfindən təklif edilmiş bu nəzəriyyə insan davranışını izah etmək və proqnozlaşdırmaq üçün geniş istifadə olunmuşdur. Planlaşdırılmış davranış nəzəriyyəsində insanların niyyətlərini izah edir və hansı amillərlə insanların formalaşdığını tədqiq və təhlil edir.

Bu nəzəriyyədə istehlakçı davranışına niyyətlər təsir edir ki, bunlar da üç amillə:

- Münasibət və ya yanaşmaya əsasən,
- Subyektiv normalara əsasən,
- Qəbuledilən və ya davranış nəzarətinə əsasən müəyyən edilə bilər.

Qeyd edək ki, xarici amillər də davranışın faktiki olaraq fərd tərəfindən nə dərəcədə idarə olunmasından və qəbul edilən davranış nəzarətinin faktiki davranış nəzarətinin dəqiq ölçüsü olmasından asılı olaraq, fərdin niyyətindən asılı davranış birbaşa məcbur edə və ya qarşısını ala bilər (Network of STEM Education Centers, n.d.). Bu əlaqə Şəkil 1-də nöqtəli xətt ilə göstərilmişdir.

Şəkil 1

Planlaşdırılmış davranış nəzəriyyəsinin modeli

Mənbə. Ajzen, 2005.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, planlaşdırılan davranış nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərinə görə, bir davranışın reallaşması üçün ən mühümü davranış niyyətinin olmasıdır. Məsələn, sağlam, düzgün qidalanmağın faydalı olduğunu düşünən insanın bunu tətbiq etmək niyyəti daha güclü ola bilər.

- **Attitudes, yəni münasibət** - fərdin müəyyən bir davranışına qarşı müsbət və ya mənfi dəyər verməsidir. Məs; sağlam qidalanma verdişini qəbul etmək istəyən bir insanı nəzərdən keçirək. Əgər bu şəxs sağlam qidalanma faydalıdır deyə düşünürsə, özünü enerjili, gümrah və sağlam hiss edəcəyinə inanırsa, onun da həmin davranışa qarşı müsbət münasibəti olacaq və ya formalaşacaq. Əksinə, əgər sağlam qidalanma dad baxımından zövq verməzsə və məhdudiyyət yaratdığını düşünsə, onun münasibəti mənfi olacaq və davranış niyyətinə təsir edəcəkdir.
- **Subjective norms, yəni subyektiv norma** - bir şəxsin ətrafında olan insanların (ailə, dostlar, cəmiyyət və s.) həmin davranışa dair gözləntiləri və təzyiqləridir. O, ətrafında olan insanların gözləntilərinə uyğun hərəkət etmək istəsə, davranış niyyəti o zaman daha güclü olacaqdır. Məs. əgər bir insanın dost-tanışı idmanla məşğul olursa, o zaman həmin insanda motivasiyalı olur.
- **Perceived behavioral control - alqılanan davranışa nəzarətdə** - bir insanın kifayət qədər bacarıq və resurslara malik olduğunu hiss edib etməməsidir. Deməli, bir insan davranışı asan yerinə yetirə biləcəyinə inanaraq, həmin davranışı yerinə yetirməyə meyilli olmaya can atacaqdır ki, bu da davranışın yerinə yetirmək ehtimalını daha yüksəldir.

- **Intention** - niyyət, maraq, ideya və fikir kimi amillərdən istifadə olunur.
- **Behavior** - nəzəriyyəsində bildiyimiz kimi, oturuş, duruş, rəftar, davranış və əməl kimi amillər nəzərdə tutulur.

Planlaşdırılan davranış nəzəriyyəsi fərqli sahələrdə tətbiq olunur, *məs.*

- Marketing və reklam,
- Sağlamlıq davranışları,
- Ekoloji davranışlar,
- Təhsil və psixologiya kimi sahələrdə tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
2. Network of STEM Education Centers. (n.d.). *Theory of planned behavior*. Accelerating Systemic Change in Higher Education (ASCN). https://ascnhighered.org/ASCN/change_theories/collection/planned_behavior.html
3. Nəsirova, O. A. (2025). *İstehlakçı davranışı* (Dərs vəsaiti). Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti.

“PAŞA Sığorta” ASC-nin sığorta sektorunda maliyyə öhdəliklərinin auditi

Şahin Rəhimov

Açar sözlər: *sığorta, audit, maliyyə öhdəlikləri, PAŞA Sığorta, risklərin idarə olunması*

Keywords: *insurance, audit, financial liabilities, PAŞA Sığorta, risk management*

Müasir mərhələdə sığorta bazarının maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi və qlobal çağırışlara adaptasiyası sığorta şirkətlərinin maliyyə öhdəliklərinin obyektiv və şəffaf qiymətləndirilməsini tələb edir. Azərbaycan sığorta sektorunun liderlərindən olan "PAŞA Sığorta" ASC-nin təmsalında maliyyə öhdəliklərinin auditi təkcə korporativ idarəetmə deyil, bütövlükdə milli sığorta sisteminin risk profili baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, MHBS 17 (IFRS 17) "Sığorta müqavilələri" standartının tətbiqi fonunda sığorta ehtiyatlarının, gələcək pul axınlarının və risk korreksiyalarının audit metodologiyasının təkmilləşdirilməsi tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən əsas amildir.

Tədqiqatın əsas məqsədi “PAŞA Sığorta” ASC-nin maliyyə öhdəliklərinin strukturunu analiz etmək və sığorta ehtiyatlarının auditi zamanı tətbiq olunan substantiv prosedurların effektivliyini qiymətləndirməkdir.

Tədqiqat prosesində sistemli analiz, müqayisəli iqtisadi təhlil, aktuar modelləşdirmə prinsipləri və risk əsaslı audit yanaşmalarından istifadə edilmişdir. Sığorta sektorunda maliyyə öhdəliklərinin auditı klassik istehsal və ya xidmət müəssisələrinin auditindən köklü şəkildə fərqlənir. Burada əsas diqqət Qazanılmamış Sığorta Haqları Ehtiyatı (QSHE), Bildirilmiş Lakin Tənzimlənməmiş Zərərlər Ehtiyatı (BTZE) və xüsusilə fərziyyələrə əsaslanan Baş Vermiş Lakin Bildirilməmiş Zərərlər Ehtiyatının (BBZE/IBNR) yoxlanılmasına yönəlik.

"PAŞA Sığorta" ASC-nin öhdəliklərinin auditində daxili nəzarət sisteminin (DNS) effektivliyinin testi mühüm mərhələdir. Sığorta hadisələrinin qeydiyyatı, zərərlərin qiymətləndirilməsi mexanizmləri və təkrarsığorta müqavilələrinin strukturu daxili nəzarət çərçivəsində yoxlanılmalıdır (Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2022). Substantiv audit prosedurları çərçivəsində aktual fərziyyələrin reallığı, zərər trendləri (Chain Ladder və Bornhuetter-Ferguson metodları) və diskont dərəcələrinin makroiqtisadi göstəricilərə uyğunluğu test edilir. MHBS 17-nin tələbinə əsasən, sığorta müqavilələri qrupları üzrə gələcək pul axınlarının cari dəyəri və qeyri-maliyyə riskləri üçün risk korreksiyası (\$Risk\ Adjustment\$) fərdi qaydada və daha həssas modellərlə audit olunmalıdır.

Maliyyə öhdəliklərinin auditı sığorta şirkətlərinin etibarlılığını, sabitliyini və uzunmüddətli fəaliyyətini təmin edən əsas alətlərdən biridir. Bu çərçivədə "PAŞA Sığorta" ASC-nin sığorta sektorunda oynadığı rol və onun maliyyə öhdəliklərinə yanaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tezisin məqsədi "PAŞA Sığorta" ASC-nin maliyyə öhdəliklərinin auditı prosesini təhlil etmək, bu sahədə istifadə edilən audit metodologiyalarını müəyyənləşdirmək və onların effektivliyini qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın nəzəri bazası sığorta auditinə dair müasir elmi ədəbiyyata, beynəlxalq standartlara və yerli tənzimləyici aktlara əsaslanır (Deloitte, 2021; Rejda & McNamara, 2020; Cummins & Weiss, 2014). Praktik analiz isə “PAŞA Sığorta” ASC-nin 2020–2023-cü illər üzrə maliyyə hesabatları və audit rəyləri əsasında aparılmışdır (PAŞA Sığorta ASC., 2023). Araşdırmalar göstərmişdir ki, şirkət risk əsaslı audit yanaşmasından istifadə etməklə, daxili nəzarət mexanizmlərini gücləndirmiş, öhdəliklərin vaxtında və tam icrasını təmin etmişdir. Beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi, hesabatlılığın və şəffaflığın artırılmasına, həmçinin sığortalıların maraqlarının qorunmasına xidmət etmişdir.

Şirkət maliyyə öhdəliklərinin uçotunda beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun yanaşma tətbiq edir, sığorta ehtiyatlarının formalaşdırılması zamanı risklərin düzgün qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirir və maliyyə hesabatlarında şəffaflığın təmin olunmasına çalışır. Aparılan audit prosedurları nəticəsində maliyyə hesabatlarının etibarlılığı yüksək səviyyədə qiymətləndirilmiş, daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin qənaətbəxş olduğu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat göstərmişdir ki, “PAŞA Sığorta” ASC risk əsaslı audit yanaşmasını tətbiq etməklə audit resurslarının daha səmərəli bölüşdürülməsini təmin edir. Audit zamanı maliyyə öhdəliklərinin tanınması, qiymətləndirilməsi və açıqlanması üzrə əsas risk sahələri müəyyən edilir, həmin sahələr üzrə əlavə audit prosedurları həyata keçirilir. Daxili audit xidməti ilə xarici audit arasında effektiv əməkdaşlıq mövcuddur ki, bu da audit nəticələrinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda informasiya texnologiyalarından, elektron uçot sistemlərindən və rəqəmsal audit alətlərindən istifadə audit prosesinin operativliyini və dəqiqliyini artırır.

Şirkətin maliyyə öhdəliklərinin idarə edilməsində daxili nəzarət mexanizmləri mühüm rol oynayır. Risklərin vaxtında müəyyən edilməsi, öhdəliklərin düzgün təsnifləşdirilməsi, ehtiyatların adekvat səviyyədə yaradılması və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması şirkətin maliyyə sabitliyinin qorunmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, audit prosesində analitik prosedurların geniş tətbiqi, informasiya sistemlərinin avtomatlaşdırılması və davamlı risk monitorinqinin aparılması auditin səmərəliliyini artıran əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir.

Aparılmış təhlillər əsasında müəyyən edilmişdir ki, gələcək dövrdə audit prosesinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, süni intellekt və məlumat analitikası alətlərindən istifadə imkanlarının artırılması, daxili audit əməkdaşlarının peşə hazırlığının mütəmadi yüksəldilməsi, risk əsaslı audit metodologiyasının daha da inkişaf etdirilməsi və daxili nəzarət sisteminin davamlı monitorinqinin təmin edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Həmçinin audit prosesində beynəlxalq qabaqcıl təcrübələrin tətbiqi və normativ tələblərin mütəmadi yenilənməsi maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və investorlara təqdim edilən məlumatların etibarlılığının artırılmasına müsbət təsir göstərə bilər.

Nəticə və təkliflər

“PAŞA Sığorta” ASC-də maliyyə öhdəliklərinin auditı müasir audit prinsiplərinə uyğun təşkil edilmiş, beynəlxalq standartların tələblərinə əsaslanan effektiv audit mexanizmləri formalaşdırılmışdır. Şirkətin tətbiq etdiyi risk əsaslı audit yanaşması, daxili nəzarət sisteminin səmərəli fəaliyyəti, maliyyə hesabatlarının şəffaf hazırlanması və audit nəticələrinin müsbət qiymətləndirilməsi onun sığorta bazarında etibarlı mövqeyinin

qorunmasına şərait yaratmışdır. Dissertasiya çərçivəsində irəli sürülən təkliflərin həyata keçirilməsi yalnız “PAŞA Sığorta” ASC-də deyil, ümumilikdə Azərbaycan sığorta sektorunda maliyyə öhdəliklərinin auditinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə, maliyyə hesabatlılığının etibarlılığının artırılmasına və sektorun dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Aparılmış araşdırma göstərir ki, "PAŞA Sığorta" ASC-də maliyyə öhdəliklərinin audit keyfiyyətinin yüksəldilməsi və asimmetrik risklərin minimuma endirilməsi üçün aşağıdakı elmi-praktiki addımların atılması məqsədəuyğundur:

1. Rəqəmsal aktuar auditin tətbiqi: İBNR ehtiyatlarının hesablanması istifadə olunan ənənəvi deterministik modellərdən stoxastik modellərə keçidin audit tərəfindən böyük verilənlər (\$Big\ Data\$) analitikası ilə yoxlanılması təmin edilməlidir.
2. MHBS 17 ilə inteqrasiya: Müqavilə Xidmət Marjasının (\$CSM\$) tanınması və dövrlər üzrə mənfəətə transferi prosesində sığorta risklərinin audit üçün xüsusi proqram təminatlarından istifadə genişləndirilməlidir.
3. Təkrarsığorta aktivlərinin testi: Öhdəliklərin effektiv şəkildə qarşılınması məqsədilə təkrarsığortaçıların payının və onların kredit reytinglərinin audit proqramında risk dərəcəsi artırılmalıdır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, “PAŞA Sığorta” ASC-nin maliyyə öhdəliklərinin audit sığorta sektorunda nümunəvi təcrübə sayıla bilər. Bu praktikanın digər yerli sığorta şirkətləri tərəfindən də tətbiq olunması, ümumilikdə sektorun dayanıqlığını və rəqabət qabiliyyətini artırma bilər. Eyni zamanda, dövlət nəzarəti və tənzimləyici orqanlarla daha sıx

əməkdaşlıq auditin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2022). *Sığorta fəaliyyəti haqqında qanunvericilik bazası*.
2. Cummins, J. D., & Weiss, M. A. (2014). Systemic risk and the U.S. insurance sector. *Journal of Risk and Insurance*, 81(3), 489–528. <https://doi.org/10.1111/jori.12039>
3. Deloitte. (2021). *2021 insurance outlook: Accelerating recovery from the pandemic*. Deloitte Insights. <https://www2.deloitte.com>
4. PAŞA Sığorta ASC. (2023). *İllik maliyyə hesabatı (2020–2023)*. <https://pasha-insurance.az>
5. Rejda, G. E., & McNamara, M. J. (2020). *Principles of risk management and insurance* (14th ed.). Pearson.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Gülbəniz Mehdiyeva

Toponimikanın fənlərarası sərhədləri və
elmi-nəzəri statusu 5

Iroda Ernazarova

Artistic Concept as a Dialogic Space Between
Linguistics and Literary Studies 9

Vüsalə Əsədova

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan bədii təfəkkürü
Qərb və Şərq ədəbi-nəzəri kontekstində 15

Maftuna Ubaydullayeva

Assessment of Words in Uzbek and Kyrgyz Languages
and Their Classification Principles 20

Zita Huseynova, Gulbaniz Alverdiyeva,

Sevinj Mustafazadeh

The Role of Artificial Intelligence in the Development of
Foreign Language Writing skills 25

Səbinə Tağıyeva

Rəqəmsal tədris resurslarının yaradılması və tələbələrin
müstəqil işlərinin təşkilində onlardan istifadə metodikası 28

Oktay Rzayev

Azərbaycanda karatenin təşəkkül tapması və inkişafı 34

Firuzə Həsənova

İtirilmiş yurdun dil yaddaşı: Almaz Bədəlovanın “Qərbi
Azərbaycan şivələri lüğəti” 40

Nübar Qubadlı

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələrin tədrisinin tarixi:
mərhələləri və problemləri 46

Cavanşir Əmirov

“NORM ASC”-də vergi əməliyyatlarının uçotu və auditinin
mövcud vəziyyətinin təhlili 54

Tanırverdi Əmiraslanlı

Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də daxili auditin
rəqəmsallaşdırılması 64

Fidan Məmmədova

Azərbaycan dili dərslərində mətnlərin yaradıcı təfəkkürün
inkişafına təsiri 69

Sara Abiyeva

Azərbaycan dili dərslərində müasir təlim texnologiyalarının
tətbiqi 74

Ofelya Nəsirova

Planlaşdırılan davranış nəzəriyyəsi..... 80

Şahin Rəhimov

“PAŞA Sığorta” ASC-nin sığorta sektorunda maliyyə
öhdəliklərinin auditı 84

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073,
Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 804 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.elm@gmail.com

Editorial address

AZ1073,
19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku,
Azerbaijan
Phone: +994 99 804 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.elm@gmail.com

İmzalandı: 16.07.2026
Onlayn çap: 22.07.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 6 ç.v.
Sifariş: 197

aem.az saytında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 16.07.2026
Online publication: 22.07.2026
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 6 p.s.
Order: 197

It has been published on aem.az
Address: 19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku, Azerbaijan
Phone: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

